

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Analyzing the Lived Experience of Kerman Women from Empowerment

Zahra Ghasemzadeh

PhD student of sociology of Iranian social issues.
Faculty of Social Sciences, Yazd University.
Yazd. Iran.

Manouchehr Alinejad *

Assistant Professor of Cooperation and Social
Welfare, Faculty of Social Sciences, Yazd
University, Yazd. Iran.

Hossein Afrasiabi

Associate Professor of Sociology, Faculty of
Social Sciences, Yazd University, Yazd. Iran.

Dariush Boostani

Associate Professor, Department of Sociology,
Department of Social Sciences, Shahid Bahonar
Kerman University, Kerman. Iran

Introduction

Empowerment is a multi-dimensional process that includes other cultural, social, and psychological dimensions in addition to economic dimensions, and in the meantime, not only women, but also their families are affected. Considering that women make up almost half of the population of any society, they are in a lower position than men in terms of accessing various resources and opportunities of the society. Empowering women is one of the programs that have been proposed as one of the ways to achieve gender equality and one of the Millennium Development Goals and sustainable development indicators. In Iran, women's empowerment activities have been pursued in various ways during the past decades. These activities are followed by government organizations and non-governmental organizations in the form of various programs, from microcredit loans to the empowerment of women in low-income and marginal areas and women with special conditions. In the city of Kerman, these programs are also being implemented, and the target community is poor women and heads of households. One of these programs is a project that has been carried out for three years with 30 women of Kerman city with the aim of creating sustainable empowerment in the form of small lending funds. During three years, in addition to the meetings related to the small lending fund, 58 training workshops have been conducted for these people. The purpose of this phenomenological study is to deeply understand the lived experiences of empowerment from the point of view of the women present in this project and what these people have experienced and to describe how they experienced it, more awareness and knowledge about this program and the common

* Corresponding Author: eb.ehklasi@atu.ac.ir

How to Cite: Alinejad, M; Gasemzadeh, Z; Afrasiabi, H; bostani, B. (2023). Analyzing the lived experience of Kerman women from empowerment, *Journal of Social Work Research*, 9(34), 1-52.

experiences of people is empowering. Therefore, in order to achieve this goal, the following questions are asked: How have these women experienced empowerment and how can their experiences be understood in this field? What does empowerment look like for them?

Literature Review

A review of the conducted researches shows women's empowerment is one of the most important issues in the discussion of development, and the implementation of women's empowerment programs in the form of micro-lending funds and self-help groups has a very long history in Iran and other parts of the world. However, most of the studies were conducted with the aim of investigating the process or the impact that empowerment had on women's lives and their achievement of economic empowerment, or a specific group of women were investigated. On the other hand, since empowerment is a multi-dimensional process and in addition to the economic sector, it also includes social, educational and ... sectors and how to implement it from the perspective of the participants.

Methodology

The current research was done with phenomenological method. In order to collect information, criteria sampling strategy, snowball and theoretical sampling were used, people who had participated in empowerment programs for at least three years and had used the facilities of these programs were identified and interviewed. Then, the interviews continued with maximum diversity until theoretical saturation was reached.

Conclusion

The research results show that in the beginning, women faced another big paradox. On the one hand, the futility of this program was instilled to women, on the other hand, some people around them encouraged women to participate in the empowerment sessions. Another finding of this research is the non-realization of economic empowerment, which includes the lack of spending in the predicted profession and the failure of financial empowerment. Women spent the received loans in the parts of their lives that were needed, on the other hand, the loans paid to individuals did not create jobs with fixed income for individuals, nor did they reduce their financial dependence and achieve financial independence. On the other hand, the financial weakness of these people has not been resolved and they still depend on their family to pay the loan installments. Another part of the research findings shows that despite the lack of realization of economic empowerment, they have received attention and hope, on the one hand, empowerment programs have caused hope in people, their mental condition also improved, and on the other hand, the women present in the above programs have achieved understanding the effectiveness of collective activity. Also, women participating in these programs have experienced a sense of acceptance. They have experienced equality and mutual respect in this group. In this group, people with all their characteristics, abilities and differences were accepted and behaved with respect, people experienced a kind of friendship in this group despite being friends or family relations. People met each

3 | Analyzing the Lived Experience of ,... Ghasemzadeh & Partners

other with determination and gathered together to advance the goals. Among the other findings of the research is the perception of personal improvement. On the one hand, people have come to this perception that their skills have been improved, and on the other hand, the effective learning that has happened has caused the perception of personal improvement in women. Also, the findings of the research show that understanding the effectiveness of group activity is another thing that women have achieved in these programs, the synergy that occurred, and the enthusiasm for group activity is one of the important experiences of women. The participants saw empowering activities as work as leisure so that these activities were an attractive round for them. But the most important problem that women found in these programs was "Disruption and lack of continuity". The non-continuity of the project caused the non-continuity of learning, the non-continuation of work, the non-continuity of the group and as a result the non-meeting of people after the completion of the project and the feeling of some kind of abandonment. Also, the lack of organization had caused a lack of coordination among people and they could not continue working with each other after the completion of the project.

Keywords: Empowerment, Phenomenology, Lived experience, Women, Kerman

واکاوی تجربه زیسته زنان شهر کرمان از توانمندسازی

زهرا قاسم زاده | دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران. دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد. یزد. ایران..

منوچهر علی‌نژاد* | استادیار بخش تعاون و رفاه اجتماعی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه یزد، یزد. ایران.

حسین افراسیابی | دانشیار بخش جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه یزد، یزد. ایران.

داریوش بوستانی | دانشیار بخش جامعه‌شناسی بخش علوم اجتماعی دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان. ایران.

چکیده

توانمندسازی به فرایندی اشاره دارد که در آن زنان به منابع مادی و غیرمادی دسترسی داشته و می‌توانند بر زندگی، انتخاب‌ها و توانایی‌های خود تأثیر داشته باشند. توانمندسازی دارای ابعاد گوناگون اقتصادی، اجتماعی، آموزشی، شخصی و روانی است و زمانی رخ می‌دهد که زنان بتوانند هنجارها و فرهنگ موجود را به چالش کشیده و زندگی خود را بهبود بخشند. پژوهش فوق با هدف درک تجارب زیسته زنان شهر کرمان از توانمندسازی با روش پدیدارشناسی انجام شده است. در این پژوهش با ۱۳ نفر از زنانی که به مدت سه سال در پروژه‌های توانمندسازی شهر کرمان شرکت نموده و این زنان عمدتاً از افرادی بودند که به‌نوعی درگیر فقر و مسائل اقتصادی بودند، با روش نمونه‌گیری معیار و نظری تا رسیدن به اشباع نظری مصاحبه انجام و متن مصاحبه‌ها پس از پیاده‌سازی در نرم‌افزار مکس کیودا، کدگذاری شد که در نهایت ۷ تم اصلی و ۱۴ تم فرعی تم استخراج گردید. تم‌های اصلی عبارت‌اند از: پارادوکس دیگری بزرگ، عدم تحقق توانمندسازی اقتصادی، دریافت توجه و امید، حس پذیرش، ادراک ارتقای شخصی، درک اثربخشی فعالیت جمعی، گسست و عدم تداوم می‌باشد که در ادامه هر از این تم‌ها به همراه تم‌های فرعی و نقل‌قول‌هایی از افراد آورده می‌شود.

کلیدواژه: توانمندسازی، پدیدارشناسی، تجربه زیسته، زنان، کرمان

بیان مسئله

توانمندسازی زنان روشی است که از طریق آن افراد به توانایی کسب زندگی استراتژیکی که قبلاً از آن محروم شده بودند، دست می‌یابند؛ فرآیندی است که با آن زنان هنجارها و فرهنگ موجود را برای بهبود مؤثر زندگی و کسب درآمد به چالش می‌کشند. زنان دانش، مهارت و توانایی‌های خود را برای دستیابی به منابع سازمانی و کسب معاش بسیج می‌کنند. این امر از آنها برای تقویت و استفاده از استعدادها و مهارت‌هایشان جهت حمایت از خانواده حمایت می‌کند. توانمندسازی زنان نه تنها در رشد اجتماعی بلکه در رشد و توسعه اقتصادی نیز نقش دارد. (Gupta, 2022: 5) توانمندسازی در واقع فرایندی چندبعدی است که علاوه بر ابعاد اقتصادی، سایر ابعاد فرهنگی، اجتماعی، روانشناختی را نیز در برمی‌گیرد و در این میان نه تنها زنان، بلکه خانواده آنها نیز تحت تأثیر برنامه‌های توانمندسازی قرار می‌گیرند.

از سوی دیگر با توجه به این که زنان تقریباً نیمی از جمعیت هر جامعه‌ای را تشکیل می‌دهند اما از نظر دستیابی به منابع و فرصت‌های مختلف جامعه در وضعیتی پایین‌تر نسبت به مردان قرار دارند؛ برنامه‌های مختلفی جهت دستیابی به این برابری در جوامع مختلف در حال اجراست که یکی از این برنامه‌ها، پروژه‌های توانمندسازی زنان است که به عنوان یکی از راه‌های دستیابی به برابری جنسیتی و یکی از اهداف توسعه هزاره مطرح گردیده است. هدف اصلی این برنامه‌ها زنانی است که از فرصت‌های موجود در جامعه برخوردار نبوده و نسبت به سایر زنان در وضعیتی پایین‌تر به خصوص به لحاظ اقتصادی قرار دارند. به‌طورکلی توانمندسازی زنان و تلاش برای دستیابی به برابری جنسیتی یکی از شاخص‌های توسعه پایدار در هر جامعه‌ای است. سابقه توجه به این امر به اهداف توسعه هزاره می‌رسد و در ایران نیز فعالیت‌های توانمندی سازی زنان به اشکال مختلف طی دهه‌های گذشته پیگیری می‌شود. این فعالیت‌ها در قالب برنامه‌های مختلف از وام‌های اعتباری خرد تا توانمندسازی زنان در مناطق کم برخوردار و حاشیه‌ای و زنان دارای شرایط خاص، توسط سازمان‌های دولتی و مردم نهاد دنبال می‌شود. در شهر کرمان نیز مانند سایر

نقاط کشور، سازمان‌های دولتی (از جمله کمیته امداد امام خمینی، بهزیستی، شهرداری، استانداری و ...) و مردم نهاد متعددی به امر توانمندسازی زنان مشغول می‌باشند. در این برنامه‌ها سعی می‌گردد که بر اساس امکانات در دسترس و نیازهای گروه هدف فعالیت‌هایی را به منظور توانمندسازی این افراد انجام داد.

گزارش معاونت امور زنان و خانواده ریاست جمهوری (۱۳۹۶)، به بررسی وضعیت اقتصادی زنان استان کرمان در مقایسه با مردان پرداخته و نشان می‌دهد؛ نرخ مشارکت اقتصادی زنان استان طی ۳۰ سال اخیر افزایش شده است و مطابق با سرشماری سال ۱۳۹۵، از کل جمعیت زنان ده‌ساله و بالاتر فقط ۱۴,۹ درصد فعال بوده‌اند که این نرخ فاصله زیادی با نرخ مشارکت اقتصادی مردان استان دارد. نرخ مشارکت اقتصادی زنان جوان (۱۵-۲۹ سال) با ۱۴,۶ درصد از نرخ مشارکت زنان اندکی پایین‌تر است در حالی که جوانان نقش مهمی در اقتصاد دنیا ایفا می‌کنند. در طی ۳۰ سال اخیر نرخ زنان خانه‌دار در استان کاهش کمی داشته است و هنوز حدود ۵۸,۹ درصد زنان ده‌ساله و بیشتر استان خانه‌دار هستند، به عبارت دیگر هیچ نقشی در فعالیت اقتصادی استان ایفا نمی‌کنند.

با توجه به میزان پایین فعالیت اقتصادی زنان، واضح است که تعداد زنان شاغل از نظر مطلق خیلی پایین است. در سال ۱۳۹۵، از کل جمعیت فعال زنان ده‌ساله و بیشتر استان، ۷۷,۹ درصد شاغل می‌باشند که این میزان، حدود ۱۳ واحد از نرخ اشتغال مردان پایین‌تر است. به علاوه نرخ اشتغال در میان زنان جوان برابر با ۵۶,۴ درصد می‌باشد که این میزان حدود ۲۱ واحد از نرخ اشتغال مردان جوان کمتر است. این در حالی است که در ۳۰ سال اخیر نرخ اشتغال زنان جوان در استان با روند سینوسی کاهش و نرخ بیکاری افزایش یافته است. بررسی سهم گروه‌های شغلی در اشتغال زنان نشان داد که سهم گروه شغلی کارگران ساده از اشتغال زنان در ۱۵ سال افزایش یافته در سهم گروه شغلی متخصصان کاهش یافته است و می‌توان نتیجه گرفت که فرصت‌های محدود شغلی ایجاد شده، بیشتر برای زنان با سطح سواد کم هست، در حالی که سهم قابل توجهی از زنان بیکار دارای سطح سواد عالی هستند (نگاهی به وضعیت زنان در استان کرمان، ۱۳۹۶: ۷۳).

مطابق با نتایج سرشماری‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵، در رابطه با شاخص افراد بی‌همسر بر اثر فوت همسر، افراد بی‌همسر بر اثر طلاق و افراد هرگز ازدواج نکرده، اختلاف فاحشی میان نسبت مردان و زنان در هریک از این وضعیت‌ها وجود دارد. به گونه‌ای که در وضعیت افراد بی‌همسر بر اثر فوت و افراد بی‌همسر بر اثر طلاق، درصد زنان بالاتر از مردان است. در وضعیت افراد هرگز ازدواج نکرده درصد زنان پایین‌تر از مردان است و در شاخص افراد دارای همسر، درصد زنان در تمام سال‌های مورد بررسی بالاتر از مردان است (همان: ۱۱۳). همچنین ۱۳/۶ درصد از خانوارهای استان دارای سرپرست زن می‌باشند (همان: ۱۱).

در سال ۱۳۹۵ تفاوت ۴,۳ درصدی بین باسوادی زنان با مردان، به نفع مردان وجود دارد که این درصد نسبت به ۳۰ سال گذشته کاهش داشته اما همچنان نرخ باسوادی مردان بالاتر از زنان است. نکته قابل توجه آن است که روند افزایش نرخ باسوادی نه تنها در میان زنان و مردان استان کرمان بسیار متفاوت است، بلکه تفاوت این روند نیز در میان زنان ساکن در مناطق شهری و روستایی با اختلاف زیاد مشهود است. نرخ باسوادی زنان روستایی استان کرمان در سال ۱۳۹۵ به ۷۷,۳ درصد رسیده است. همچنین در مورد زنان ساکن در مناطق شهری استان کرمان می‌توان اظهار داشت که وضعیت زنان ساکن در مناطق شهری به لحاظ سواد و آموزش مناسب‌تر از وضعیت زنان و مردان ساکن در مناطق روستایی و نامطلوب‌تر از وضعیت مردان ساکن در مناطق شهری شده می‌باشد.

در سال ۱۳۹۵ از کل جمعیت زنان باسواد ۶ ساله و بالاتر استان کرمان، ۲۸,۶ درصد دارای سطح تحصیلات ابتدایی و سوادآموزی، ۱۵,۸ درصد دارای سطح تحصیلات متوسطه اول، ۹,۳ درصد دارای سطح تحصیلات متوسطه دوم، ۲۴,۱ درصد دارای سطح تحصیلات دیپلم و پیش‌دانشگاهی و ۲۱,۴ درصد دارای سطح تحصیلات عالی هستند. همچنین ۰,۷ درصد از جمعیت زنان باسواد ۶ ساله و بالاتر نیز دارای سطح تحصیلات سایر دوره‌های تحصیلی، دوره تحصیلی نامشخص و اظهارنشده هستند. در سال ۱۳۹۵، در پوشش تحصیلی زنان در مقاطع تحصیلی متوسطه و پیش‌دانشگاهی در مناطق شهری و

روستایی تفاوت وجود دارد. به عبارتی پوشش تحصیلی دختران ساکن در مناطق روستایی در این دوره پایین تر از پوشش تحصیلی دختران ساکن در مناطق شهری است. همچنین میزان دانش‌آموختگان دانشگاهی مرد در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۷۵ در مناطق شهری و در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۵ در مناطق روستایی از میزان دانش‌آموختگان زن در این مناطق بیشتر است. همچنین در سال ۱۳۹۵، بیش‌ترین تعداد و درصد دانش‌آموختگان دانشگاهی مربوط به مقطع کارشناسی است. به گونه‌ای که ۶۳٫۲ درصد از زنان باسواد ۶ ساله و بالاتر و ۵۳٫۸ درصد از مردان باسواد ۶ ساله و بالاتر استان کرمان، فارغ‌التحصیل مقطع کارشناسی هستند. به علاوه در مقایسه با کشور باید گفت که در مقطع کارشناسی درصد فارغ‌التحصیلان زن استان کرمان کمتر از میزان فارغ‌التحصیلان زن کشور است. (همان: ۱۴۹-۱۵۱)

بنابراین با توجه به وضعیت اقتصادی اجتماعی که ذکر شد و برنامه‌های مختلف توانمندسازی که در شهر کرمان در حال اجراست می‌توان به این امر پی برد که برای دستیابی به برابری جنسیتی و توانمند نمودن زنان برنامه‌هایی در حال اجراست و از آنجا که یکی از پژوهشگران، به عنوان تسهیلگر در کنار گروهی از این زنان به مدت سه سال حضور داشته است، نوشتار حاضر به بررسی تجربه زیسته زنان شهر کرمان از توانمندسازی می‌پردازد. این برنامه طی سه سال با ۳۰ نفر از زنان شهر کرمان با هدف ایجاد توانمندسازی پایدار در قالب صندوق‌های خرده وام‌دهی انجام شده است. در طی سه سال علاوه بر جلسات مربوط به صندوق خرده وام‌دهی، ۵۸ کارگاه آموزشی برای این افراد اجرا گردیده است. سه سال پس از اتمام پروژه با هدف بررسی تجربه زیسته این زنان، پژوهش حاضر انجام گردید. هدف این مطالعه پدیدارشناسی فهم عمیق تجارب زیسته توانمندسازی از نظر زنان شهر کرمان و آنچه را که این افراد تجربه کرده‌اند و علاوه بر توصیف نحوه چگونگی تجربه آنها؛ آگاهی و شناخت بیشتر راجع به این برنامه و تجارب مشترک افراد از توانمندسازی کسب نماید. بنابراین برای رسیدن به این هدف پرسش‌های زیر مطرح می‌شود: این زنان توانمندسازی را چگونه تجربه نموده‌اند و تجارب آنان در این زمینه چگونه فهم می‌شود؟ توانمندسازی برای آنان شبیه به چه چیزی است؟

پیشینه پژوهش

مرور پژوهش‌های قبلی می‌تواند در پیشبرد فرایند پژوهش به پژوهشگر کمک نماید. آن طور که فلیک اشاره می‌کند: «منظور از مطالعه ادبیات تجربی عمدتاً آن است که بدانید دیگران در حوزه مطالعاتی شما چه می‌کنند، چه مطالعاتی انجام شده، بر چه موضوعاتی تمرکز شده و درباره چه موضوعاتی هنوز تحقیقی انجام نشده است. تحقیقات زیادی در حوزه مطالعاتی شما انجام می‌شود، دانستن این که تحقیقات پیشین در چه سطحی انجام شده‌اند و نتایجشان چه بوده، سودمند خواهد بود» (فلیک، ۱۳۹۰: ۶۷). بنابراین به منظور آشنایی با پژوهش‌های مرتبط با این موضوع و بررسی دقیق‌تر آنها، در این بخش تعدادی از پژوهش‌های داخلی و خارجی که اخیراً در مورد موضوع توانمندسازی زنان منتشر شده است در دو بخش خارجی و داخلی ارائه می‌گردد.

پیشینه خارجی

نتایج پژوهش ادهاریانی (۲۰۲۲) با عنوان «تأمین مالی خرد و نقش حسابداری در حمایت از توانمندسازی زنان مبتنی بر تاب‌آوری» با روش اقدام پژوهی و به مدت هشت ماه انجام شده است، نشان داد که توانمندسازی فقط زنان را تحت تأثیر قرار نمی‌دهد بلکه خانواده هم از مزایای آن بهره‌مند می‌شود. وام‌های تعاونی زنان را به عوامل نئولیبرال تبدیل می‌کند و برنامه‌های تاب‌آوری خانواده به عنوان سپری برای جلوگیری از تأثیر منفی عمل کرده و باعث موفقیت آنها در روابط جنسیتی در خانواده شده و به آنها یادآوری می‌کند که این موفقیت از حمایت خانواده ناشی می‌شود. همچنین سیستم حسابداری ساده‌ای که به زنان معرفی شده است، برای تقویت مهارت‌های مالی آنان و حمایت از مشاغل کوچک مفید بوده است.

مسئله پژوهش بیسون، کلمنت و لدر^۱ (۲۰۲۲) با عنوان «توانمندسازی زنان و اراده برای تغییر: شواهدی از نپال» که با دو روش پیمایش (استفاده از داده‌های ارزیابی تأثیر

---

1. Buisson, Clement, Leder

پروژه‌ها) و روش کیفی از طریق مصاحبه عمیق با خانواده‌ها انجام شده؛ این است که چگونه آگاهی انتقادی بر اراده زنان برای تغییر وضعیت موجود و نقش عاملیت قابل مشاهده اجتماعی ساختارها و عوامل تعیین کننده فردی در آن فرایندها تأثیر می‌گذارد.

دوپویس و همکاران^۱ (۲۰۲۲) در پژوهش «توانمندسازی زنان از طریق تولید مواد غذایی خانگی در مناطق روستایی بنگلادش» که با روش کیفی ۴۴ مصاحبه عمیق و ۱۲ بحث گروهی متمرکز با مردان و زنان انجام شده است، هفت مرحله را در جهت توانمندسازی شناسایی نموده و نشان دادند که معنی‌دارترین بهبود در توانمندسازی در میان شرکت‌کنندگانی بود که قادر به تولید غذای فراتر از مصرف موردنیاز خانوار بوده و توانستند با موفقیت از این منابع مازاد برای به دست آوردن قدرت چانه‌زنی بالاتر در خانواده استفاده کنند. علاوه بر آن زنان از مهارت‌های مذاکره با همسران خود استفاده نموده و باعث تقویت شبکه‌های اجتماعی حمایت از زنان دیگر، و افزایش خودکارآمدی و انگیزه شدند و تعداد کمی نتوانستند حمایت همسران یا شبکه‌های حمایت اجتماعی را داشته باشند.

یافته‌های پژوهش میسکیا و همکاران (۲۰۲۱)، «تأثیر ویژگی زنانه و عامل سطح خانواده بر روی توانمندسازی زنان» به صورت پیمایشی انجام شده و نشان می‌دهد که متغیرهای سن، تحصیلات و سابقه کار تأثیر معناداری بر توانمندسازی زنان داشته است. پیامد سیاستی نتایج این پژوهش این است که نیاز به توجه و مشارکت جدی دولت و سایر نهادها در امر مریگیری است.

نتایج پژوهش بنکس، سوینی و مایرینگ^۲ (۲۰۲۱)، با عنوان «جغرافیای توانمندسازی زنان در غرب آفریقا» که با استفاده از ترکیب روش تحلیل آماری داده‌های جمعیت‌شناختی مربوط به توانمندسازی زنان و روش پیمایش انجام شده است، نشان‌دهنده تأثیر ویژگی‌های اجتماعی - اقتصادی - جمعیت‌شناسی بر روی توانمندسازی زنان بوده و

---

1. Dupuis, Hennink, Wendt, Waid, Kalam, Gabrysch and Sinharoy
2. Jacqueline Banks, Stuart Sweeney, Wendy Meiring³

همچنین نشان داد که فرهنگ نقش بسیار زیادی در تأثیر این ویژگی‌ها بر روی توانمندسازی زنان داشته است.

پژوهش اولاًگباجو^۱ (۲۰۲۰) «برنامه‌های سوادآموزی و کسب مهارت بزرگسالان به عنوان برنامه‌های مرتبط با توانمندسازی و خوداتکایی زنان در گامبیا» که با روش پیمایشی انجام شده است، نشان می‌دهد ظرفیت‌سازی برنامه‌هایی در قالب سوادآموزی و کسب مهارت‌های بزرگسالان بر توانمندسازی و خوداتکایی زنان تأثیر معناداری دارد و اکثر شرکت‌کنندگان در مطالعه تأیید کردند که آموزش‌های دریافت شده تأثیر مستقیمی بر زندگی و امور مالی آنها داشته و متکی به خود، اشتغال‌پذیر یا خود اشتغال شدند اما برخی از آنان پس از فارغ‌التحصیلی و مهارت‌آموزی به دلیل کمبود بودجه توانایی خرید ابزار موردنیاز خود را نداشته‌اند.

پژوهش قربان و علی^۲ با عنوان «معضل توانمندسازی: تجربه زنان از توانمندسازی در پاکستان» که در سال ۲۰۱۹ و با روش تاریخی - توصیفی و تحلیل داده‌های ثانویه انجام شده است، نشان می‌دهد تبعیض جنسیتی، مانع پیشرفت زنان و ترویج نابرابری در خانواده، محل کار، همچنین در حوزه سیاسی، تحصیل، و مراقبت‌های بهداشتی می‌شود.

چودری، عبدالمطلب و اسماعیل (۲۰۱۹) در پژوهش خود با عنوان «عوامل اجتماعی - اقتصادی مؤثر بر توانمندسازی اقتصادی زنان پاکستان: یک تحلیل وضعیت» که با روش مروری - توصیفی انجام شده است، نشان می‌دهند آموزش، اشتغال و حقوق مالکیت برای توانمندسازی اقتصادی زنان اساسی است، اما در پاکستان، زنان از حقوق خود برای دسترسی و کنترل زندگی اقتصادی خود محروم هستند. این مطالعه همچنین نشان می‌دهد عوامل اجتماعی - فرهنگی سنتی به عنوان تهدیدهای بالقوه برای توانمندسازی اقتصادی در فرهنگ مردسالار عمل می‌کنند، آشکار می‌کند.

---

1. Oladotun Opeoluwa Olagbaju
2. Qurban & Ali

پیشینه داخلی

پژوهش فراشی، رحیمیان و سعید (۱۴۰۱) با عنوان «مسیرهای مصرف اعتبارات خرد و توانمندسازی اقتصادی زنان وام‌گیرنده: شواهدی از ایران»؛ که با روش پیمایش انجام شده است نشان می‌دهد که مسیر مصرف اعتبار سه نوع است: (۱) راه‌اندازی یک شغل خرد (۲) سرمایه‌گذاری وام به صورت غیرمستقیم با امکان بازگشت وام (۳) مصرف وام بدون امکان بازگشت. نتایج نشان داد که زنان در مسیر اول از دو گروه دیگر توانمندی بیشتری دارند. مصرف وام در مسیر سوم، اگرچه زنان را بیشتر از مسیر سوم توانمند خواهد کرد اما نتایج مقایسه میانگین، میانگین توانمندی اقتصادی گروه دوم و سوم تفاوت معناداری با هم ندارند. بنابراین ضروری است که مؤسسات پرداخت‌کننده اعتبارات خرد با بررسی اساسی قوانین پرداخت این گونه اعتبارات، کنترل بیشتری بر نحوه استفاده زنان از اعتبار خود اعمال کنند.

بوذرجمهری و جوانی (۱۴۰۱) در پژوهش خود با عنوان «نقش سازمان‌های مردم‌نهاد در توانمندسازی زنان روستایی (مورد مطالعه: روستاهای شهرستان رشت‌خوار، استان خراسان رضوی)» که با روش تحقیق علی-مقایسه‌ای و توصیفی-تحلیلی انجام شده است به این امر می‌پردازند که سمن بر توانمندسازی زنان روستایی عضو تأثیرگذار بوده و توانسته میزان آگاهی، اعتماد به نفس، و تمایل آنان به فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی را افزایش دهد. اما در برخی شاخص‌ها سمن به موفقیت کامل نائل نشده است و زنان به آگاهی‌های اجتماعی و حقوقی، آگاهی از بازارها، مهارت‌های تولیدی، و دسترسی به تسهیلات و منابع مالی بیشتری نیاز دارند.

حسن‌پور و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهش خود با عنوان «شناسایی و اولویت‌بندی راه‌های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار» که با روش پیمایش انجام شده است؛ به این مسئله می‌پردازند که راه‌های اصلی و مهم توانمندسازی زنان به ترتیب شامل پیشگیری و ارتقای سلامت اجتماعی، آموزش تخصصی شغلی، آموزش مهارت‌های زندگی، ایجاد بازار، بازتوانی، دادن تسهیلات، بیمه و خدمات تأمین اجتماعی، ارائه سبد کالا، تخصیص بودجه بیشتر به سازمان‌ها جهت حمایت از زنان و بهبود رفاه فردی می‌باشد.

پژوهش زمانی مقدم و افشانی (۱۴۰۰) با عنوان «توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران: مروری نظام‌مند» که با روش مرور نظام‌مند مقالات علمی منتشرشده با موضوع توانمندسازی زنان سرپرست خانوار انجام شده است، نشان می‌دهد که علاوه بر عوامل زمینه‌ای (سن، تحصیلات، بُعد خانوار، مدت سرپرستی، وضعیت تأهل)، عوامل برجسته و مهم بررسی شده در سه گروه (اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی، فردی-روانشناختی) دسته‌بندی و خلاصه شده‌اند.

پژوهش کشاورزی و شمشیری (۱۳۹۹) با عنوان «الگوی کاربردی توسعه توانمندسازی زنان جامعه ایرانی: یک پژوهش ترکیبی» که با روش کیفی مطالعه موردی و انجام مصاحبه عمیق بوده است، در پی تدوین الگویی کاربردی در توسعه توانمندسازی زنان شایسته در جامعه ایران از روش تحلیل شبکه مضامین بودند. بر اساس یافته‌های بخش کیفی پژوهش، الگوی توانمندسازی زنان در جامعه ایران در قالب پنجم سازمان دهنده دانش شخصی، دانش محیطی، نگرش شخصی، نگرش محیطی، مهارت شخصی و مهارت محیطی و ۵۷ تم پایه کاوش شد.

جوادیان، میرزایی فتح‌آباد و افراسیابی (۱۳۹۸)، در پژوهش «مطالعه کیفی دلایل و زمینه‌های مشارکت نکردن زنان سرپرست خانوار در برنامه‌های توانمندسازی»؛ که با روش نظریه زمینه‌ای انجام شده است، مقوله مرکزی «دلسردی از وضعیت موجود» دلیل عدم مشارکت این زنان سرپرست خانواده در برنامه‌های توانمندسازی را نشان داده و مقولات اصلی شامل: احساس بی‌نیازی، رنجوری، اجبار به خانه‌نشینی، الزام به کار، فراز و نشیب وام، هزینه مسافت و ترس از شکست است. بنابراین موفقیت در اجرای برنامه‌های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار، نیازمند توجه به وضعیت جسمی، روانی، خانوادگی و توانایی‌های زنان و آموزش آنان برای حضور و مشارکت در این برنامه‌ها است.

عریخانی، سیدمیرزایی و کلدی (۱۳۹۸) در پژوهش «تحلیل توانمندسازی زنان روستایی در تولید مصنوعات صنایع دستی (مورد مطالعه دهستان عشق‌آباد شهرستان نیشابور)» که با روش گراند تئوری و تکنیک‌های ارزیابی مشارکتی روستایی، مصاحبه

نیمه ساخت یافته، مشاهده و قدم زدن در میدان پژوهش و بحث گروهی انجام شده، نشان می‌دهند که در دهستان عشق‌آباد، با وجود قابلیت‌ها و مهارت‌های زنان به هر دلیلی موجب کم شدن تولید در این روستاها خواهد شد. همچنین، در بعد مدیریت که موجب می‌شود زنان دستشان باز باشد، در بعد اقتصادی به بازار محلی در آمد تزریق می‌کنند، در بعد اجتماعی از فکر و ایده آنان استفاده می‌شود، در بعد روانی و فردی نیز خوداتکا می‌شوند. لذا، نتایج نشان می‌دهد که برای دستیابی به اهداف توسعه همه‌جانبه، مشارکت روستاییان به ویژه زنان روستایی در برنامه‌های توسعه بسیار ضروری بوده و توانمندسازی زنان روستایی به مثابه عاملی برای توسعه محلی می‌باشد.

هدف جهان‌بین و دیگران (۱۳۹۷) در پژوهش خود با عنوان «تحلیل و سنجش عوامل اقتصادی مؤثر بر توانمندسازی زنان در محلات فرودست شهری (مطالعه موردی: سکونتگاه‌های غیررسمی شهر ایلام)»، تحلیل و بررسی رابطه بین عوامل اقتصادی و توانمندسازی زنان در سکونتگاه‌های غیررسمی است. این پژوهش با روش پیمایش و با استفاده از پرسشنامه محقق ساخته انجام شده و یافته‌ها نشان می‌دهد بین توانمندسازی زنان و عوامل اقتصادی چون دسترسی به شغل دارای درآمد، نوع شغل، میزان درآمد، دسترسی به تسهیلات بانکی، تحت پوشش نهاد حمایتی بودن، قدرت پس‌انداز، و برخورداری از حق مالکیت قانونی رابطه معناداری وجود دارد.

همان‌گونه که مرور پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد؛ توانمندسازی زنان یکی از مباحث بسیار مهم در بحث توسعه است و اجرای برنامه‌های توانمندسازی زنان در قالب صندوق‌های خرده وام‌دهی و گروه‌های خودیاری، سابقه بسیار طولانی در ایران و سایر نقاط جهان دارد.

اما مرور مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که اکثر مطالعات با هدف بررسی فرایند یا تأثیری که توانمندسازی بر زندگی زنان و رسیدن آنان به توانمندسازی اقتصادی داشته، انجام شده و یا گروه خاصی از زنان (مثلاً زنان سرپرست خانوار) مورد بررسی بوده‌اند؛ از سوی دیگر از آنجا که توانمندسازی فرایند چندبعدی بوده و علاوه بر بخش اقتصادی، شامل

بخش‌های اجتماعی، آموزشی و ... نیز می‌گردد، بنابراین فهم تجارب زیسته زنان در این زمینه می‌تواند نشان‌دهنده این فرایند و نحوه اجرای آن از دید مشارکت‌کنندگان باشد.

چارچوب مفهومی

توانمندسازی زنان به توانایی زنان برای افزایش اتکا به خود اشاره دارد؛ حق تعیین انتخاب‌ها و توانایی آنها برای تأثیرگذاری بر جهت تغییر با داشتن کنترل بر منابع مادی و غیرمادی. طبق گفته سانیا^۱ (۲۰۰۹)، توانمندسازی یک هدف دوردست در زندگی بسیاری از زنان آسیای جنوبی است که در یک منطقه زندگی می‌کنند، فرهنگ مردسالارانه، محرومیت اقتصادی (مربوط به فقر) و عوامل غیراقتصادی مانند اعمال اجتماعی و قوانین حاکم بر ازدواج و هنجارهای تنظیم‌کننده اعمال زنان متأهل، عوامل مهمی است که باعث ناتوانی آنان شده است (Adhariani, 2022: 371).

سویین و والتین^۲ (۲۰۰۹) بیشتر استدلال می‌کنند که توانمندسازی زنان می‌تواند زمانی رخ دهد که زنان هنجارها و فرهنگ اجتماعی موجود را به چالش بکشند تا زندگی آنها را به‌طور مؤثر بهبود بخشند. بنابراین، درک توانمندسازی باید دربرگیرنده ابعاد اجتماعی-سیاسی، فرهنگی و مذهبی باشد، نگرانی‌هایی که همگی ایده‌های پیرامون منطق اجتماعی را توسعه می‌دهند (Adhariani, 2022: 372). توانمندسازی یک فرایند مداوم است که مستقیماً در مورد افرادی اعمال می‌شود که به دلیل محرومیت و به حاشیه رانده شدن، دارای کمبود قدرت اجتماعی، تبعیض و نابرابری‌های اجتماعی هستند. این امر شامل یک فرایند و یک خروجی است. به عنوان یک فرایند، توانمندسازی باعث افزایش توانایی‌های فرد برای انتخاب‌های شخصی و تبدیل آنها به نتایج دلخواه می‌گردد. انتخاب‌های زندگی شخصی باید برای فرد استراتژیک باشد، به ویژه، آنها باید انتخاب‌هایی باشد که برای افراد دارای قدرت حیاتی باشد تا زندگی مورد نظر خود را داشته باشند.

---

1. Sanyal
2. Swain and Wallentin

توانمندسازی منجر به تغییرات اجتماعی به ویژه تغییر در ساختارهای قدرت در یک جامعه یا خانواده می‌گردد (Yen Ng, Wood & Bastian, 2021: 156). نظریه پردازان بسیاری به موضوع توانمندسازی زنان پرداخته‌اند؛ در ادامه به نظریات برخی از مهم‌ترین نظریه پردازان پرداخته می‌شود.

نایلا کبیر^۱

کبیر (۱۹۹۹: ۴۳۷)، یک رهبر فکری در زمینه توانمندسازی زنان، این مفهوم را به عنوان «فرآیندی تعریف می‌کند که طی آن کسانی که از توانایی انتخاب‌های استراتژیک زندگی محروم شده‌اند، چنین توانایی را به دست می‌آورند». برای کبیر، ظرفیت اعمال انتخاب استراتژیک در ابعاد مرتبط منابع، عاملیت و دستاوردها تأثیر می‌پذیرد. با این درک قبلی، فرآیند توانمندسازی قدرت اجتماعی را به سه روش مهم تغییر می‌دهد: با به چالش کشیدن ایدئولوژی‌ها (مانند جنسیت) که نابرابری‌های اجتماعی را توجیه و حفظ می‌کنند؛ با تغییر الگوهای موجود دسترسی و کنترل بر منابع اقتصادی، طبیعی و فکری؛ و با تغییر ساختارهای نهادی که نابرابری‌های قدرت (مانند خانواده، دولت یا بازار) را تقویت و حفظ می‌کند، عاملیت یک بعد ذاتی توانمندسازی است و به فرآیندی اشاره دارد که در آن انتخاب‌ها انجام و عملی می‌شود (Humphrey, 2022: 14).

کبیر دو مفهوم عاملیت را بررسی می‌کند. عامل مثبت و منفی، عاملیت مثبت که به «قدرت به» ترجمه شده است به معنای ساختن و عمل کردن بر اساس انتخاب‌های خود علی‌رغم مخالفت دیگران است. عاملیت منفی یا «قدرت بر» مستلزم این است که بازیگران خاصی بر عاملیت دیگران غلبه کنند. این عاملیت را می‌توان با سرکوب و استفاده از خشونت نشان داد (همان). با این حال، عاملیت در خلأ اجتماعی وجود ندارد. بلکه ساختارهایی مانند هنجارها، آداب و رسوم و چارچوب‌های نهادی می‌توانند حکم کنند که بی‌عدالتی وجود ندارد یا در واقع حتی ناعادلانه یا ظالمانه نیست (Kanie, 2022: 8).

---

1. Naila Kabeer

تعریف کبیر از توانمندسازی شامل دو عنصر است که به تمایز توانمندسازی از سایر مفاهیم مرتبط نزدیک مانند برابری جنسیتی کمک می‌کند: (۱) ایده فرآیند یا تغییر از شرایط ناتوانی و (۲) عاملیت انسانی و انتخاب، که او با گفتن اینکه توانمندسازی مستلزم انتخاب‌هایی است که از نقطه‌نظر گزینه‌های واقعی انجام می‌شود، واجد شرایط است (همان: ۹).

لیندا مایوکس^۱

به گفته مایوکس (۲۰۰۷)، تأمین مالی خرد می‌تواند سهم مثبتی در برخی ابعاد مختلف و متقابلاً تقویت‌کننده توانمندسازی زنان داشته باشد. افزایش دسترسی زنان به برنامه‌ها و خدمات مالی خرد می‌تواند باعث ایجاد توانمندسازی اقتصادی آنها به ویژه در افزایش توانمندی‌شان در تصمیم‌گیری پس‌انداز، اعتبار و سرمایه‌گذاری شود. این امر همچنین می‌تواند به افزایش رفاه خانوار، از طریق رفع چندین نیاز مانند تأمین غذای مقوی و آموزش برای همه کودکان علی‌رغم جنسیت آنها، منجر شود، در سطح کلان، افزایش فعالیت اقتصادی و ظرفیت‌های تصمیم‌سازی می‌تواند زنان را به عنوان عوامل تغییر در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی و رشد اقتصادی، از جمله کاهش فقر در نظر بگیرد، تانیماس^۲ (۲۰۱۵) استدلال می‌کند که برخی از محققان این‌طور نتیجه می‌گیرند که تأمین مالی خرد به توانمندسازی زنان کمک می‌کند، درحالی‌که دیگران شواهدی را ارائه می‌کنند که نشان می‌دهد این امر زنان را ناتوان می‌کند. استدلال‌های متضاد در زمینه تأمین مالی خرد انجام شده، مثلاً استدلال رحمان (۱۹۹۹) و مایوکس (۲۰۰۲) نشان می‌دهد که دیدگاه‌های متناقض در مورد توانمندسازی به دلیل درک جریان اصلی توانمندسازی معمولاً بر اساس منطق اقتصادی محدود و با تمرکز بر آمارهای ساده و شاخص‌هایی مانند نرخ بازپرداخت، سطح درآمد خانوار و دارایی استوار است (Adhariani, 2022: 372).

---

1. Linda Mayoux
2. Tanima

ماتور و آگاروال

ماتور و آگاروال (۲۰۱۷) مفهوم توانمندسازی را به صورت ایستا و پویا تعریف می‌کنند. مفهوم ایستای توانمندسازی به مفهوم قدرت مربوط می‌شود و به این سؤال پاسخ می‌دهد که آیا زنان، به صورت فردی یا گروهی، قدرت تصمیم‌گیری در مورد زندگی خود و تأثیرگذاری بر آن تصمیمات را دارند یا خیر. زنان نه تنها به دلیل ناآگاهی از حقوق خود، بلکه به دلیل اعمال تبعیض‌آمیز اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که نابرابری را در اجتماع و جامعه به‌طور کلی ایجاد می‌کند، ناتوان شده‌اند. به عبارت دیگر، با دادن قدرت بیرونی به زنان ناتوان، آن‌ها توانمند می‌شوند. درحالی‌که مداخلات دولت یا سازمان‌های غیرانتفاعی، توانمندسازی را از بیرون آغاز می‌کند، یعنی از بالا به پایین، که به عنوان استراتژی توانمندسازی بیرونی شناخته می‌شود، مفهوم پویای توانمندسازی، توانمندسازی را به یک فرایند مرتبط می‌کند و پاسخ می‌دهد که آیا زنان، به عنوان فرد یا گروه، قدرت تصمیم‌گیری در مورد زندگی‌شان و تأثیرگذاری بر آن تصمیم‌ها را در درون خود ایجاد کرده‌اند یا خیر؟

توانمندسازی به عنوان فرایندی است که نمی‌توان آن را به زنان هدیه داد، بلکه زنان تنها خودشان می‌توانند آن را در طول زمان به صورت فردی یا گروهی به دست آورند. توانمندسازی به «صدای درونی» برای توسعه و به «قدرت درون» مربوط می‌شود. هنگامی که ابتکارات از داخل می‌آیند، «از پایین به بالا» است که به عنوان استراتژی توانمندسازی ذاتی شناخته می‌شود. ترکیب هر دو نوع استراتژی برای ارتقای وضعیت اقتصادی زنان حیاتی است (Choudhry, Abdul Mutalib, Ismail, 2019: 92).

باتلیوالا^۱

باتلیوالا (۱۹۹۴) کنترل منابع (مانند فیزیکی، مالی، انسانی و غیره) و کنترل بر ایدئولوژی (مانند باورها، ارزش‌ها و نگرش‌ها) را به عنوان ابزاری مرکزی برای به دست

---

1. Batliwala

آوردن عاملیت و در نهایت قدرت تعریف می‌کند. بنابراین فرایندهای توانمندسازی، باید با هدف بالا بردن اعتماد به نفس و ابراز وجود یا وظیفه‌شناسی زنان باشد. فرایند دقیقی مانند یک فرایند تغییر اجتماعی است، که در آن زنان توانایی خود را برای داشتن عقاید و ابراز عقاید افزایش می‌دهند که با نگرش‌های رایج همسو نیستند، به الگوهای در جوامع تبدیل می‌شوند و جامعه قادر به بسیج و سازماندهی فردی و جمعی برای تغییر اجتماعی است. بنابراین، توانمندسازی نه تنها به عنوان قدرت اقتصادی بلکه به عنوان یک فرایند تغییر اجتماعی است که هم عملی فردی و هم زمینه‌ای است (همان).

وارگری

به گفته وارگری (۲۰۱۱) توانمندسازی یک فرایند چندبعدی فعال است که زنان را قادر می‌سازد تا پتانسیل و قدرت خود را در تمام زمینه‌های زندگی به رسمیت بشناسند. فراهم کردن آزادی برای زنان از نظر دسترسی آسان به قانون، بهداشت، بهبود آموزش و سیاست نیز در توانمندسازی زنان و برابری جنسیتی مهم است. توانمندسازی می‌تواند شامل اقداماتی برای بهبود وضعیت زنان از طریق آموزش، افزایش آگاهی، سوادآموزی و آموزش باشد. زنان قادر به افزایش اعتماد به نفس برای ایفای نقش و مشارکت فعال در تصمیم‌گیری از طریق مشکلات مختلف در جامعه هستند (Miskiyah And etc, 2021: 182-183).

به‌طور کلی، توانمندسازی زنان برای توسعه همه جانبه جامعه حیاتی است. با این حال، جنبه‌های مختلف توانمندسازی زنان در جامعه و در محل کار وجود دارد. هرچند که بحث‌های زیادی در مورد برابری جنسیتی زنان در کار و سیاست و ... شده است. اما توانمندسازی برابر زنان تنها در صورتی رخ می‌دهد که آنها از نظر اقتصادی، اجتماعی، آموزشی، سیاسی، پیوندها، هویت و پرورش فردی و روانی قوی گردند (Arora & Patro, 2021: 2).

بنابراین نظریات مطرح شده در پژوهش فوق نشان‌دهنده نقش عاملیت زنان در فرایند توانمندسازی است و تأثیراتی که توانمندسازی بر زنان از جنبه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و ... داشته است. از سوی دیگر توانمندسازی زنان، نشان‌دهنده یک فرایند تغییر اجتماعی است که هم در زندگی شخصی زنان و هم زندگی اجتماعی‌شان باعث ایجاد تغییر گشته و درعین‌حال زنان را در تصمیم‌گیری‌های مربوط به زندگی خانوادگی و اجتماعی توانمندتر و قدرتمندتر می‌سازد؛ همچنین می‌توان گفت، توانمندسازی راهی برای کاهش نابرابری‌های اجتماعی می‌باشد.

سؤالات پژوهش

سؤال اصلی:

تجربه اصلی زنان از توانمندسازی چیست؟

سؤالات فرعی:

- زنان توانمندسازی را چگونه معنا می‌کنند؟
- زنان چه مهارت‌هایی را آموخته‌اند؟
- دیگران چه ذهنیتی در مورد حضور زنان در این برنامه‌ها داشته‌اند؟
- این برنامه‌ها چه تأثیری در زندگی زنان داشته است؟

روش تحقیق

پژوهش حاضر با رویکرد و روش پدیدارشناسی انجام شده است. مطالعه پدیدارشناسی معنای تجارب زیسته افراد متعدد از یک مفهوم یا پدیده را توصیف می‌کند. پدیدارشناسان اشتراکات مشارکت‌کنندگان در تجربه یک پدیده را مدنظر قرار می‌دهند. هدف اصلی پدیدارشناسی تقلیل تجارب افراد از یک پدیده به توصیفی از ذات فراگیر (ماهیت واقعی آن چیز) است (کرسول، ۱۳۹۴: ۷۹). مفروضات هستی‌شناسی استراتژی تحقیق

پدیدارشناسی تحت پارادایم تفسیری چنین است که جهان اجتماعی چیزی بیش از ساخته ذهنی تک‌تک انسان‌ها نیست که از راه ایجاد و به‌کارگیری زبان مشترک و تعاملات زندگی روزانه ممکن است، یک جهان اجتماعی را با معنای مشترک میان ذهنی ایجاد کنند و تداوم بخشند. بنابراین، جهان اجتماعی اصولاً ماهیتی غیرملموس دارد و در فرایند مستمری از تثبیت مجدد یا تغییر قرار دارد. استراتژی تحقیق پدیدارشناسی به عنوان رویکردی انسان‌مدار، اهمیت زیادی به آزادی انسان، تجربه بامعنا و آگاهی او می‌دهد. این دیدگاه ضمن دفاع از اختیار به جای جبر، معتقد است که آگاهی انسان در مقایسه با دیگر عوامل اجتماعی تأثیر بیشتری بر کنش اجتماعی او دارد (اعرابی و بولایی، ۱۳۹۰: ۳۷).

روش گردآوری داده‌ها

در پژوهش حاضر، برای جمع‌آوری اطلاعات از استراتژی نمونه‌گیری معیار (همه موردی) که معیار خاصی را دارا هستند (کرسول، ۱۳۹۴)، گلوله برفی (برای پیدا کردن افراد مورد نظر) و نمونه‌گیری نظری (رسیدن به اشباع نظری) استفاده شد، افرادی که در برنامه‌های توانمندسازی حداقل به مدت سه سال حضور داشته و از تسهیلات این برنامه‌ها استفاده نموده بودند شناسایی و مصاحبه انجام شد و از هر کدام از افراد خواسته شد افرادی که تجربه مشابهی دارند را به پژوهشگر معرفی نمایند؛ سپس مصاحبه‌ها تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت. همچنین سعی گردید حداکثر تنوع هم رعایت گردد، به دلیل این که افراد با ویژگی‌های متفاوت سنی، سلیقه‌ای، شغلی و تحصیلی در این برنامه حضور داشته‌اند، بنابراین مشارکت افراد متنوع کمک می‌کرد که تجربه زیسته زنان با دقت بیشتری مورد مطالعه قرار گیرد. بنابراین تا رسیدن به اشباع نظری با ۱۳ نفر از زنانی که تجربه شرکت و حضور در برنامه توانمندسازی داشتند، پس از طراحی و ویرایش سؤالات، مصاحبه انجام شد. ابتدا یک مصاحبه برای تدقیق و ارزیابی سؤالات انجام و پس از آن سؤالات نهایی آماده گردید.

جدول ۱- مشخصات مشارکت کنندگان

ردیف	سن	تحصیلات	وضعیت تأهل	تعداد فرزند	مهارت‌ها	وضع فعالیت
۱	۶۰	پنجم ابتدایی	جدایی از همسر	۰	قالیبافی	مستمری‌بگیر
۲	۵۵	پنجم ابتدایی	همسر فوت‌شده	۴	قالیبافی / پته دوزی	مستمری‌بگیر
۳	۲۶	لیسانس	متاهل	۱	خیاطی	بیکار
۴	۵۴	سوم راهنمایی	متاهل	۳	پته دوزی	بیکار
۵	۴۳	لیسانس	جدایی از همسر	۳	خیاطی	بازاریاب
۶	۳۸	دیپلم	متاهل	۴	خیاطی	بیکار
۷	۴۹	سوم راهنمایی	متاهل	۳	خیاطی/پته دوزی	بیکار
۸	۴۱	لیسانس	متاهل	۰	خیاطی/پته دوزی	بیکار
۹	۴۴	لیسانس	متاهل	۲	خیاطی/قالیبافی	خیاطی
۱۰	۳۵	دیپلم	متاهل	۲	پته دوزی	پته دوزی موقت
۱۱	۳۶	لیسانس	مجرد	۰	حسابداری/پته دوزی	بیکار
۱۲	۲۸	دیپلم	جدایی از همسر	۰	آرایشگری/پته دوزی	آرایشگر
۱۳	۳۲	لیسانس	مجرد	۰	پته دوزی	بیکار

اعتبار و پایایی پژوهش

یکی از استراتژی‌های اعتباریابی، مشارکت بلندمدت و مشاهده مصراانه در میدان مطالعه مستلزم اعتمادسازی با مشارکت کنندگان، یادگیری فرهنگ مدنظر و کنترل و بررسی اصطلاحات نادرستی که حاصل تعریفات پژوهشگر یا افراد مطلع هستند، است (کرسول، ۱۳۹۴: ۲۵۴)؛ از آنجاکه یکی از پژوهشگران به مدت سه سال با زنان مورد مطالعه، از

نزدیک در ارتباط بوده و به عنوان تسهیلگر در کنارشان حضور داشته، بنابراین اعتماد کافی بین پژوهشگر و مشارکت‌کنندگان وجود داشت.

از سوی دیگر، یکی دیگر از استراتژی‌های اعتباریابی، روش کنترل اعضا است، پژوهشگر از دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان برای برقرار ساختن اطمینان‌پذیری یافته‌ها و تفاسیر استفاده می‌کند (همان: ۲۵۵) بنابراین پژوهشگران پس از اتمام کدگذاری، داده‌ها را در اختیار مشارکت‌کنندگان قرار داده و درخواست شد میزان مطابقت کدها با پاسخ‌هایی که ارائه دادند را بیان نموده و ذکر کنند که آیا کدها بیان‌کننده تمام مواردی است که مدنظر قرار داده‌اند یا خیر. برای پایایی پژوهش، پس از انجام کدگذاری توسط یک پژوهشگر، کدگذاری توسط سایر پژوهشگران نیز مورد ارزیابی و ویرایش قرار گرفت.

ملاحظات اخلاقی

قبل از انجام مصاحبه و در زمان انتخاب مشارکت‌کنندگان، طی تماس تلفنی در مورد عنوان پژوهش و اهداف آن توضیح داده شد و برای آنان این نکته شرح داده شد که صرفاً یک کار علمی انجام خواهد شد و هیچ‌گونه تبعات منفی برای آنان به همراه نخواهد داشت. بنابراین از آنان خواسته شد در صورتی که رضایت دارند در این پژوهش مشارکت داشته باشند. همچنین به افراد اطمینان داده شد که نام، مشخصات فردی و فایل‌های صوتی مصاحبه آنان به هیچ‌وجه منتشر نخواهد شد. در ثبت داده‌ها و نقل قول‌ها نیز از نام مستعار استفاده گردید.

یافته‌های پژوهش

پس از انجام مصاحبه‌ها، فایل صوتی به متن تبدیل و به نرم‌افزار مکس کیودا منتقل و کدگذاری مصاحبه‌ها در این نرم‌افزار انجام شد. جهت درک و فهم کامل تجارب و

اظهارنظرهای مشارکت‌کنندگان متون به‌طور کامل مورد مطالعه قرار گرفتند. سپس اظهارات مهم استخراج و فرایند افق‌سازی صورت گرفت و تلاش بر این بود که معانی هر عبارت یا اظهارنظرها درک، فرمول‌بندی و دسته‌بندی گردیده و به صورت مجموعه‌ای از مفاهیم و معانی درون خوشه‌هایی به صورت منظم دسته‌بندی شود. بر این اساس پس از دسته‌بندی و تلفیق مفاهیم تکراری و تشکیل دسته‌بندی‌های جدید ۳۸۴ مفهوم استخراج شد. این معانی فرمول‌بندی شده به صورت خوشه‌هایی از موضوعات، دسته‌بندی شدند که به منزله مفاهیم اولیه یا کدهایی است که بیشتر به اصطلاحات استفاده‌شده در مصاحبه نزدیک است؛ پس از این مرحله تمامی ایده‌های به‌دست آمده در قالب یک توصیف بسیار مفصل از پدیده مطالعه شده، زیر عنوان مفاهیم جمع‌بندی شد. پس از ادغام مفاهیم ۱۴ تم ساخته شد.

جدول ۲- تم‌های مستخرج از داده‌های پژوهش

تم‌های اصلی	تم‌های فرعی	مفاهیم
پارادوکس دیگری بزرگ	القای بی‌فایده‌گی	دید منفی دوستان، درآمدزا نبودن این کار، مفید نبودن، القای ذهنی منفی، اتلاف وقت، هشدار نسبت به شکست خوردن
	تشویق به حضور	اشتیاق معرفی به گروه، تشویق به آشنایی و حضور، تشویق از سوی دیگران
عدم تحقق توانمندسازی اقتصادی	عدم هزینه در حرفه پیش‌بینی شده	صرف برای هزینه‌های منزل، خرید جهیزیه، پس‌انداز برای آینده، انجام کار با درآمد موقت، خرید وسیله برای منزل
	شکست توانمندسازی مالی	وابستگی مالی به همسر، نیاز به کار درآمدزا، پرداخت اقساط توسط خانواده، نداشتن درآمد، کافی نبودن درآمد از محل وام، شکل نگرفتن کار ثابت
دریافت توجه و امید	پیدایش امیدواری	امید داشتن، امیدواری نسبت به آینده، امید به بهبود زندگی، امید به یادگیری یک کار، امید به مستقل شدن، بهبود وضعیت روحی
	احساس دیده شدن	کشف توانایی‌ها، اهمیت دادن به زنان، شنیده شدن، واگذاری مسئولیت به زنان، مورد اعتماد قرار گرفتن

تم‌های اصلی	تم‌های فرعی	مفاهیم
حس پذیرش	برابری و احترام متقابل	احترام متقابل بین افراد دارای سنین متفاوت، پذیرش افراد، رفتار توأم با احترام، دوستی در عین قاطعیت
	ذوب افق‌ها ^۱	نظرخواهی، پذیرفتن خواسته همدیگر، اهمیت به تفاوت‌ها، شریک بودن در مشکلات
ادراک ارتقای شخصی	تجربه یادگیری مؤثر	کاربردی بودن مهارت‌های آموخته‌شده، یادگیری، استفاده از آموخته‌ها در زندگی، آموزش مهارت زندگی، یادگرفتن صمیمیت، دریافت کمک انسان دوستانه، افزایش اطلاعات، آموختن مهارت شغلی
	ادراک ارتقای مهارت	افزایش قدرت تصمیم‌گیری، روحیه کار جمعی، حضور راحت‌تر در جمع، بهبود روابط، افزایش اعتمادبه‌نفس، نداشتن احساس تنهایی، یادگیری مهارت‌های ارتباطی
درک اثربخشی فعالیت جمعی	هم‌افزایی ^۲	انجام کار مشترک، همفکری، هماهنگی، هدف مشترک، کمک گرفتن از افراد باتجربه، حمایت عاطفی افراد، مشورت، تجمع در مکان واحد
	شور و شوق فعالیت گروهی	اشتیاق تجربه دوباره، داشتن حس خوب و شغف، لذت‌بخش بودن فعالیت‌ها، اشتیاق برای حضور در جلسات، فضای خوب،
	کار به‌مثابه فراغت	سرگرم شدن، دیدن دوستان، بهتر از در خانه نشستن، از تنهایی درآمدن، دوره‌می جذاب
گسست و عدم تداوم	ادراک ناتمامی و گسست	عدم تداوم یادگیری، عدم تداوم کار، عدم تداوم گروه، فراموشی آموخته با گذر زمان، عدم دیدار با یکدیگر پس از اتمام، از دست رفتن حمایت، رها شدن افراد
	ادراک ضعف سازماندهی	نداشتن همبستگی، نبود آمادگی کار گروهی، نداشتن هماهنگی انجام امور

۱- این مفهوم از گادامر است.

تم‌های اصلی مرتبط با تجربه زیسته زنان شهر کرمان از توانمندسازی عبارت‌اند از: پارادوکس دیگری بزرگ، عدم تحقق توانمندسازی اقتصادی، دریافت توجه و امید، حس پذیرش، ادراک ارتقای شخصی، درک اثربخشی فعالیت جمعی، گسست و عدم تداوم می‌باشد که در ادامه هر از این تم‌ها به همراه تم‌های فرعی و نقل‌قول‌هایی از افراد آورده می‌شود.

پارادوکس دیگری بزرگ

این تم نشان‌دهنده ذهنیتی است که اطرافیان نسبت به حضور زنان در برنامه توانمندسازی داشته‌اند. زمانی که زنان تصمیم گرفتند در برنامه‌های توانمندسازی شرکت نمایند و خانواده، دوستان و اطرافیان در جریان این حضور قرار گرفتند، واکنش‌های مختلفی از خود نشان داده و نظرات مختلفی را ابراز می‌نمودند. برخی آن را سودمند یافته و برخی دیگر آن را منجر به شکست و ناتوانی می‌دانستند. این دوگانگی بر روی این زنان تأثیر داشته و گاهی اوقات مشوق و گاهی اوقات القاء‌کننده ناامیدی بوده است. این تم شامل دو تم فرعی: القای بی‌فایده‌گی و تشویق به حضور می‌باشد. القای بی‌فایده‌گی شامل: دید منفی دوستان، درآمدزا نبودن این کار، مفید نبودن، القای ذهنی منفی، اتلاف وقت، هشدار نسبت به شکست خوردن

تشویق به حضور شامل: اشتیاق معرفی به گروه، تشویق به آشنایی و حضور، تشویق از سوی دیگران

فاطمه می‌گوید:

«بعضیا تو چشم‌ماشون حس می‌کردم که دوست داشتن تو گروه‌مون باشن دوست داشتن من معرفی شون کنم ... مادرم همیشه میگه خدا خیرشون بده که کمک کردن بتونی کاری یاد بگیری».

طاهره می‌گوید:

«همسرم می‌گفت خیلی خوبه که تو این جمع رفتی و با بقیه آشنا شدی، برای روحیه خودتم خوبه، کلاً موافق حضور من بود، بعضی وقتا خودش من و دخترمو می‌رسوند

جلسه بعدشم میومد دنبالمون».

زهره می‌گوید:

«می‌گفتن شما به مدتی دور هم جمع میشین به شما وام نمیدن الکی وقت تون هدر میدین، این کارا اصلاً فایده‌ای نداره».

زهره می‌گوید:

«بعضیا می‌گفتن تو این کار شکست می‌خورین، با این پولی که به شما میدن نمیشه کاری انجام داد».

به‌طور کلی این تم نشان می‌دهد که زنان از سوی اطرافیان و کسانی که در جریان حضورشان در برنامه‌های توانمندسازی بوده‌اند، بازخوردهایی دریافت می‌کردند که دوگانه بوده و از سویی باعث تشویق آن‌ها می‌شد و از سوی دیگر القاکننده ناامیدی برایشان بوده است.

عدم تحقق توانمندسازی اقتصادی

یکی از اهداف اصلی تمامی طرح‌های توانمندسازی، توانمندسازی اقتصادی یا مالی زنان است. بدین معنی که زنان زمانی توانمند می‌شوند که بتوانند درآمد کافی داشته باشند. دریافت پول از طریق اشتغال برای تبدیل شدن آن‌ها به «نان‌آور خانه» و عضوی کمک‌کننده در خانواده، احساس قوی استقلال مالی را تقویت می‌کند. زمانی که این امر در جریان برنامه‌های توانمندسازی زنان محقق نگردد در واقع توانمندسازی اقتصادی یا مالی زنان محقق نمی‌گردد که این مسئله می‌تواند ناشی از دو علت (طبق یافته‌های این پژوهش) باشد. یکی از علت‌ها این است که زنان وام دریافتی جهت راه‌اندازی کسب‌وکار را صرف فعالیت‌هایی می‌نمایند که در جهت ایجاد کسب‌وکار نیست و علت دوم ناشی از کافی نبودن مبلغ تسهیلات دریافتی جهت راه‌اندازی کسب‌وکار می‌باشد. بنابراین، عدم تحقق توانمندسازی اقتصادی شامل دو تم فرعی: عدم هزینه در حرفه پیش‌بینی شده و شکست توانمندسازی مالی می‌باشد.

عدم هزینه در حرفه پیش‌بینی شده

این تم بدین معناست که مبلغ اختصاص داده شده برای راه‌اندازی کسب‌وکار و توانمندسازی زنان، صرف فعالیت‌هایی به غیر از حرفه‌ای که در پروژه توانمندسازی مدنظر بوده است، شده و در واقع زنان وام دریافتی را برای هزینه‌های زندگی‌شان صرف نموده‌اند و نتوانسته‌اند شغل دائمی با آن راه‌اندازی نمایند.

مفاهیم این تم عبارت‌اند از: صرف برای هزینه‌های منزل، خرید جهیزیه، پس‌انداز برای آینده، انجام کار با درآمد موقت، خرید وسیله برای منزل می‌باشد.

زهره می‌گوید:

«اون موقعی که وام گرفتم داشتیم بنایی می‌کردیم، پول وامو برای بنایی خرج کردم، بعدم به بدبختی تونستم قسطا رو بپردازم، پته برمی‌داشتم می‌دوختم دستمزد می‌گرفتم خدا خیری بده به خانم ... که به من پته می‌داد براش بدوزم و گرنه شوهرم خدا بیا مرز اون وقتا کار درست و حسابی نداشت».

زهره می‌گوید:

«تأثیری که داشت این بود که خیالم از بابت اجاره عقب افتاده خونه راحت شده بود و با این پول وام هم نمی‌شد کار درآمدزایی راه‌انداخت».

مریم می‌گوید:

«پول وام رو دادم برای خودم جهیزیه خریدم، پدر و مادرم قسطاشو می‌دادن، حالا پته هم می‌دوختم ولی زیاد علاقه نداشتم».

شکست توانمندسازی مالی

این تم بدین معناست که مبلغ دریافتی از وام کافی نبوده و زنان نتوانستند با این مبلغ، کار درآمدزایی راه‌اندازی نموده و در اغلب موارد صرف هزینه‌های روزمره و ضروری زندگی شده است. در واقع آنها نتوانستند با این مبلغ شغل پایدار و ثابتی داشته باشند و بتوانند علاوه بر پرداخت اقساط وام، به بهبود وضعیت زندگی‌شان نیز کمک نمایند.

مفاهیم این تم عبارت‌اند از: وابستگی مالی به همسر، نیاز به کار درآمدزا، پرداخت اقساط توسط خانواده، نداشتن درآمد، کافی نبودن درآمد از محل وام، شکل نگرفتن کار ثابت.

مریم می‌گوید:

«همش باید به شوهرم بگم کارتتو بده خرید کنم، اونم کلی غر می‌زنه وقتی پیامک خرید براش میاد، برام سخته هر چی میخوام بخرم توضیح بدم چرا می‌خوام بخرم و چرا این قدر خریدم و پولش این قدر شد».

افروز می‌گوید:

«پول وام رو دادم پته خریدم، یه مقداری هم خرج خونه کردم، درآمد پته جوابگو نبود به سختی می‌تونستم قسطو جور کنم، یه وقتایی باید قرض می‌کردم قسط بپردازم اما بازم یه گوشه کاری گرفته بود (وام)».

نجمه می‌گوید:

«خیلی دلم می‌خواست یه کاری داشته باشم بتونم برای خودم کار کنم ولی نتونستم با پول وام یه کار ثابت برای خودم دست و پا کنم؛ پولشو خرج کردم کاریم یاد نگرفتم».

فاطمه می‌گوید:

«با پول وام رفتم وسایل پته خریدم و شروع کردم به پته دوزی، خب من پته دوزی بلد نبودم تو مدت کم یاد گرفتم، یه چند تا تیکه برای جهیزیم دوختم، چند تایه هم بعد از تموم شدن دادم خانم ... برام فروخت».

همان‌گونه که نقل‌قول‌ها نشان می‌دهد می‌توان گفت که یکی از دلایل تحقق نیافتن توانمندسازی اقتصادی این است که این زنان در زمان دریافت تسهیلات توانمندسازی، امر ضروری و مهم دیگری را در زندگی داشته و تسهیلات دریافتی را صرف آن امر نموده‌اند تا باری از مشکلاتشان برداشته شود، از سوی دیگر زنانی که تمایل به ایجاد کسب‌وکار داشته‌اند، با تسهیلات دریافتی نتوانسته‌اند کسب‌وکاری را راه‌اندازی نمایند و در حد انجام کار خرد بوده و درآمد ثابتی برایشان به همراه نداشته است، توجه به این نکته هم مهم و ضروری است که زنان مذکور به دلیل نداشتن سرمایه اولیه از خودشان و صرف تکیه بر تسهیلات دریافتی نتوانسته‌اند کسب‌وکار و درآمد ثابتی را ایجاد نمایند.

دریافت توجه و امید

بر اساس تجربه‌ای که زنان حاضر در برنامه‌های توانمندسازی داشته‌اند، حضور در این برنامه‌ها باعث شده که آن‌ها نسبت به آینده و وضعیت زندگی‌شان امیدوار شوند و در واقع از این برنامه‌ها و حضور در کنار دیگران امید دریافت نموده‌اند. از سوی دیگر برای اولین بار در این برنامه‌ها زنان به عنوان یک فرد مستقل دیده شده و مورد توجه قرار گرفته است و زنان به عنوان افراد توانا، مستقل و قابل اعتماد دیده شده و دیگران متوجه این توانایی‌ها و قابلیت‌های آنها شده‌اند.

بنابراین «دریافت توجه و امید» شامل دو تم فرعی: پیدایش امیدواری و احساس دیده شدن است.

پیدایش امیدواری

این تم نشان‌دهنده این معنی است که افراد با حضور در جلسات توانمندسازی نسبت به آینده امیدوار شده و وضعیت روحی‌شان بهبود یافته بود، همچنین امیدوار بودند که با یادگیری یک کار، زندگی‌شان نیز بهبود یابد. در کل این امیدواری برای زنان حس خوبی به همراه آورده بود و آنها نسبت به وضعیت حال و آینده خودشان امیدواری پیدا کرده بودند.

مفاهیم این تم عبارت‌اند از: امید داشتن، امیدواری نسبت به آینده، امید به بهبود زندگی، امید به یادگیری یک کار، امید به مستقل شدن، بهبود وضعیت روحی.

نجمه می‌گوید:

«خیلی امیدوار شده بودیم که زندگی‌مون بهتر میشه، این که شغلی کاری یاد می‌گیریم و دستمون تو جیب خودمونه».

طاهره می‌گوید:

«من که از زندگیم راضی نبودم ولی وقتی تو جلسه‌ها بودم حس می‌کردم بهتر می‌تونم زندگیمو تحمل کنم اصلاً روحیم بهتر شده بود، فکر می‌کردم قوی‌تر شدم».

مریم می گوید:

«امیدوارم بودن کاری یاد بگیرم و از این وضعیت دربیام، خیلی خوشحال بودم که قراره زندگیم بهتر بشه».

احساس دیده شدن

این تم نشان می‌دهد که زنان در جریان برنامه‌های توانمندسازی حس نابی را تجربه می‌کردند. اولین بار مورد اعتماد قرار گرفته بودند، مسئولیت به آنها واگذار شده و اولین جایی بود که به زنان و توانایی‌های آنها اهمیت داده می‌شد؛ علاوه بر این زنان نیز خودشان توانسته بودند توانایی‌های خودشان را کشف نمایند و این معنایی جز دیده شده برای آنها نداشته است. مفاهیم این تم عبارت‌اند از: کشف توانایی‌ها، اهمیت دادن به زنان، شنیده شدن، واگذاری مسئولیت به زنان، مورد اعتماد قرار گرفتن.

فرشته می گوید:

«قبل از اون فکر می‌کردم هیچ کاری از دستم برنمیاد، اما تو این جمع منو همین طوری که بودم قبول داشتن، فهمیدم منم می‌تونم کارایی انجام بدم، ما هر کاری می‌خواستیم انجام بدیم نظر همدیگه رو می‌پرسیدیم و آگه مشکلی پیش میومد سعی می‌کردیم به هم کمک کنیم و خودمونو شریک اون مشکل می‌دونستیم».

نجمه می گوید:

«فقط وام نبود این که جایی جمع می‌شدیم که بهمون اهمیت می‌دادن، یه تأثیری که تو زندگی ما داشت این بود که فهمیدیم ما هم یه توانایی‌هایی داریم».

مریم می گوید:

«اولین جایی بود که به عنوان یه زن به ما اهمیت داده شد، بهمون مسئولیت دادن که یه کاری انجام بدیم به ما اعتماد کردن که می‌تونیم کاری انجام بدیم».

همان‌گونه که نشان داده شد تم «دریافت توجه و امید» یکی از نکات مثبت برنامه‌های توانمندسازی است که زنان به آن اشاره نموده‌اند، جدای از جنبه اقتصادی که زنان امیدوار به ایجاد شغل و استقلال مالی شده بودند، زنان به بهبود زندگی و اوضاع روحی و روانی

خودشان نیز امید پیدا کرده بودند و از سوی دیگر توجهی که زنان در این برنامه‌ها به عنوان یک فرد مستقل و توانا و دارای قابلیت‌های خاص دریافت کرده بودند برایشان بسیار بااهمیت بود.

حس پذیرش

حس پذیرش بدین معنی است که در افراد این احساس ایجاد شود که با تمام وجود و با داشتن تمام توانایی‌ها و خصوصیات از سوی دیگران پذیرفته شده و احترام و حس خوب دریافت کرده و دیگران با آنها همراهی می‌نمایند. همچنین افراد ضمن احترام به نظرات و خواسته‌های دیگران، سعی می‌نمایند که در مسائل مرتبط با گروه، مشورت و نظرخواهی را داشته و با نظر یکدیگر کار را پیش ببرند.

بنابراین این تم شامل دو تم فرعی: برابری و احترام متقابل؛ و ذوب افق‌ها می‌باشد.

برابری و احترام متقابل

این تم بدین معناست که بین افراد حاضر در برنامه توانمندسازی رابطه برابری توأم با احترام متقابل وجود داشته است. با وجود این که افراد از سنین مختلف در برنامه حضور داشتند اما بین آنها احترام وجود داشته است. از سوی دیگر افراد رفتار توأم با احترام با یکدیگر داشته و افراد با وجود تمامی تفاوت‌ها در گروه توانمندسازی پذیرفته می‌شدند و در عین قاطعیتی که در هنگام کار و اجرای برنامه داشته آنها با یکدیگر رابطه دوستی داشته‌اند.

این تم شامل مفاهیم: احترام متقابل بین افراد دارای سنین متفاوت، پذیرش افراد، رفتار توأم با احترام، دوستی در عین قاطعیت می‌باشد.

سکینه می‌گوید:

«کوچک و بزرگ دور هم جمع بودیم، گروهی دور هم جمع شده بودیم و با هم کار

می‌کردیم، ما با هم خوب بودیم و همه‌مون با هم هم‌دل بودیم».

سحر می‌گوید:

«قبل از این برنامه‌ها من آدم تنهایی بودم، با این‌که چند تا دوست داشتم ولی همیشه احساس تنهایی می‌کردم، وقتی اوادم تو این جمع با این‌که سنشون و اخلاقشون با من متفاوت بود اما این قدر با هم رابطه خوبی داشتیم که من اصلاً احساس تنهایی نداشتم».

ذوب افق‌ها^۱

این تم از گادامر است و بدین معناست که افراد حاضر در برنامه‌های توانمندسازی به نظر یکدیگر احترام گذاشته، از هم نظرخواهی نموده و در مشکلات و مسائل پیش رو با هم شریک هستند. در ضمن این افراد با وجود تمامی تفاوت‌ها و خصوصیات متفاوت، در تمامی مشکلات با یکدیگر شریک هستند.

این تم دارای مفاهیم: نظرخواهی، پذیرفتن خواسته همدیگر، اهمیت به تفاوت‌ها، شریک بودن در مشکلات می‌باشد.

فاطمه می‌گوید:

«اون فضایی که توش بودیم خیلی خوب بود خیلی چیزا یاد گرفتیم و کنار هم می‌نشستیم حرف می‌زدیم، خیلی چیزا تجربه کردیم می‌نشستیم از گذشته‌ها و کارهایی که انجام دادیم چیزایی که اتفاق می‌افتاد به همدیگه می‌گفتیم».

افروز می‌گوید:

«هر کاری که می‌خواستیم انجام بدیم نظر همه رو می‌پرسیدیم و هر وقت که همه موافق بودن اون کارو انجام می‌دادیم، اگر کسی با اون کار مخالف بود سعی می‌کردیم قانعش کنیم یا این‌که طبق نظر اون فرد رفتار کنیم».

طاهره می‌گوید:

«بعضی وقتا برامون یه مشکلاتی پیش می‌اومد، می‌رفتیم به بقیه اعضای گروه

۱- برای فهم متن به شناخت ویژگی‌های مؤلف، نیت و مقاصد او که مؤلف هنگام نوشتن و تألیف متن در سر داشته، چندان اهمیتی داده نمی‌شود، و در عوض، به بازسازی افق تاریخی‌ای که متن در آن به تحریر در آمده است و نزدیک نمودن افق ذهنی خواننده و تأویل‌گر به افق تاریخی متن اهمیت داده می‌شود

می‌گفتیم از شون مشورت می‌گرفتیم؛ سعی می‌کردیم به همدیگه تا جایی که می‌تونیم کمک کنیم».

همان‌گونه که تم‌ها و نقل‌قول‌ها نشان می‌دهد حضور در برنامه‌های توانمندسازی برای زنان تجربه‌ای بوده که افراد با توانایی‌ها، سلیقه، سنین و سایر خصوصیات مختلف در کنار هم قرار گرفته‌اند اما این تفاوت‌ها باعث نشده که میان این افراد هماهنگی و همدلی، احترام به نظرات یکدیگر وجود نداشته باشد بلکه سعی می‌نمودند کار را با وجود تمامی تفاوت‌ها پیش برده و رابطه‌شان با یکدیگر شکل دوستی بگیرد.

ادراک ارتقای شخصی

تم فوق‌بدین معناست که زنان در فرایند توانمندسازی از نظر شخصی رشد و پیشرفت داشته‌اند و نسبت به قبل حس بهتری پیدا کرده‌اند. بدین صورت که افراد در فرایند توانمندسازی مهارت‌هایی را آموخته و این مهارت‌ها در زندگی‌شان کاربردی بوده است؛ از سوی دیگر آموخته‌های این افراد برایشان یادگیری مؤثری بوده که آنچه فرا گرفته‌اند در زندگی شخصی‌شان از آنها استفاده می‌نمایند.

بنابراین ادراک ارتقای شخصی شامل دو تم فرعی: ادراک ارتقای مهارت و تجربه یادگیری مؤثر می‌باشد.

ادراک ارتقای مهارت

این تم بدین معناست که زنان در فرایند توانمندسازی از نظر مهارتی رشد داشته‌اند و فکر می‌کنند این فرایند باعث شده است تا آنها مهارت‌هایی را کسب نمایند که بهبود کیفیت زندگی آنان کمک نموده است. در واقع زنان برنامه‌های توانمندسازی را این‌گونه درک نموده‌اند به آنها مهارت‌های مختلفی را می‌آموزد که قبل از این برنامه‌ها این مهارت‌ها را نداشته یا اگر داشته‌اند به اندازه‌ای نبوده که افراد احساس مؤثر بودن داشته باشند. مهارت‌ها و آموزش‌های دریافتی به این زنان کمک نمود که بتوانند در کنار هم

مشکلات را با همدلی و همراهی هموار نموده و علاوه بر آن در زندگی شخصی‌شان نیز از این آموخته‌ها استفاده نمایند.

مفاهیم این تم عبارت‌اند از: افزایش قدرت تصمیم‌گیری، روحیه کار جمعی، حضور راحت‌تر در جمع، بهبود روابط، افزایش اعتمادبه‌نفس، نداشتن احساس تنهایی، یادگیری مهارت‌های ارتباطی. زهره می‌گوید:

«علاوه بر جلسه‌های وام به ما یاد می‌دادن چطور با بقیه رفتار کنیم، آگه مشکلی پیدا کردیم چه کار کنیم، یاد گرفتیم چطور کنار هم باشیم».

زهره می‌گوید:

«مسئله‌ای اگر پیش می‌ومد با اون چیزایی که یاد گرفته بودم سعی می‌کردم حلش کنم که رابطه با خانواده خراب نشه، و قدرت تصمیم‌گیریم تو مسائل زندگیم بیشتر شده بود».

افروز می‌گوید:

«قبل از شرکت تو این جلسات خیلی احساس تنهایی می‌کردم، خودمو آدم تنهایی می‌دیدم که هیچ‌کسی رو نداره و قراره تو تنهایی خودش بمونه اما از وقتی تو این جلسات شرکت کردم دیگه همچین حسی نداشتم و از تنهایی دراومدم».

تجربه یادگیری مؤثر

این تم بدین معناست که افراد در پروسه توانمندسازی، فعالیت‌های انجام داده و آموخته‌شده را اثربخش دیده‌اند. این آموزش‌ها مؤثر بوده به طوری که توانسته‌اند در زندگی خود از این آموخته‌ها استفاده نمایند. علاوه بر مهارت‌های زندگی و شغلی، افراد صمیمت را هم در جریان این برنامه‌ها آموخته‌اند. این فعالیت‌ها به صورت جمعی انجام شده است. این فعالیت‌های جمعی در زمینه فردی تأثیر خوبی داشته و باعث شده که این زنان فعالیت‌ها و مهارت‌هایی را آموخته و ضمن افزایش اطلاعات فردی بتوانند از این آموخته‌ها در زندگی شخصی‌شان استفاده نمایند.

این تم شامل: کاربردی بودن مهارت‌های آموخته‌شده، یادگیری، استفاده از آموخته‌ها در زندگی، آموزش مهارت زندگی، یادگرفتن صمیمیت، دریافت کمک انسان‌دوستانه، افزایش اطلاعات، آموختن مهارت شغلی؛ می‌باشد.

فاطمه می‌گوید:

«اون فضایی که توش بودیم خیلی خوب بود خیلی چیزا یاد گرفتیم و کنار هم می‌نشستیم حرف می‌زدیم، خیلی چیزا تجربه کردیم می‌نشستیم از گذشته‌ها و کارهایی که انجام دادیم چیزایی که اتفاق می‌افتاد به همدیگه می‌گفتم.»

طاهره می‌گوید:

«به گروهی اومده بودن که با ما کمک کنن از اون وضعیتی که داریم دربیاییم، واقعاً آدمای انسان دوستی بودن و به خاطر خودمون به ما کمک می‌کردن.»

سحر می‌گوید:

«کتابایی که می‌خوندیم و جلسات آموزشی که برگزار می‌شد خیلی مفید بود، مخصوصاً در مورد رفتار با فرزندان و تربیت فرزند، من هنوز یکی از کتابا رو نگه داشتم الان که بچه دار شدم یادم میاد تو کلاسای چی گفتیم و این کتابو نگاه می‌کنم و سعی می‌کنم ازش در مورد بچه خودم استفاده کنم.»

همان‌گونه که تم «ادراک ارتقای شخصی» نشان داد، افراد از نظر شخصی رشد و پیشرفت داشته‌اند و این امر را در گرو مهارت‌های آموخته‌شده و جلسات آموزشی که یادگیری مؤثری را برای آنان رقم زده است، می‌دانند؛ این مهارت‌ها و آموخته‌ها در زندگی افراد کاربردی بوده و حتی پس از اتمام برنامه‌های توانمندسازی هم افراد توانسته‌اند از آنها در زندگی‌شان استفاده کنند به خصوص تأثیری که بر روی قدرت تصمیم‌گیری، زندگی خانوادگی و شخصی آنان داشته است.

درک اثربخشی فعالیت جمعی

این تم بدین معناست که افراد در پروسه توانمندسازی، فعالیت‌های انجام داده و آموخته‌شده را اثربخش دیده‌اند. به خصوص که این فعالیت‌ها به صورت جمعی انجام شده

است، هدف مشترک داشته و ضمن حضور در مکان مشترک، هماهنگی برای انجام فعالیت‌ها وجود داشته و از همفکری یکدیگر بهره می‌بردند. جنبه دیگر این اثربخشی مربوط به شور و اشتیاقی است که در افراد برای انجام کار گروهی و پیشبرد فعالیت‌ها وجود داشته و از سوی دیگر حضور در برنامه‌های توانمندسازی برای زنان نوعی فراغت محسوب می‌شده است که من داشتن جنبه سرگرمی و تفریح، برای افراد امکان دیدار دوستان و انجام فعالیت مشترک را فراهم نموده است.

بنابراین تم فوق شامل سه تم فرعی: هم‌افزایی، شوق فعالیت گروهی و کار به‌مثابه فراغت می‌باشد.

هم‌افزایی

هنگامی که دو یا چند عنصر، جریان یا عامل با هم همپاری و برهمکنش (تعامل) داشته باشند معمولاً اثری به وجود می‌آید. اگر این اثر از مجموع اثرهایی که هر کدام از آن عناصر جداگانه می‌توانستند به وجود آورند بیشتر شود در این صورت پدیده هم‌افزایی رخ داده است. در برنامه‌های توانمندسازی نیز، زنان ضمن داشتن هدف مشترک و حضور در یک مکان مشترک، فعالیت‌های مشترکی را نیز انجام می‌دادند، از سوی دیگر در انجام فعالیت‌ها هماهنگی وجود داشته و از همفکری و مشورت یکدیگر نیز بهره می‌بردند و در کنار تمامی این موارد افراد با تجربه در کنارشان حضور داشته و حمایت عاطفی از یکدیگر دریافت می‌نمودند.

مفاهیم این تم عبارت‌اند از: انجام کار مشترک، هم‌فکری، هماهنگی، هدف مشترک، کمک گرفتن از افراد با تجربه، حمایت عاطفی افراد، مشورت، تجمع در مکان واحد
زهره می‌گوید:

«ما همه مون به هدف مشترک داشتیم و برای رسیدن به هدفمون دور هم جمع شده

بودیم و زمانی که با هم بودیم همه سختیا رو فراموش می‌کردیم».

مریم می‌گوید:

«وقتی می‌خواستیم کاری انجام بدیم از افرادی که باتجربه‌تر بودن کمک می‌گرفتیم، پشتمون بهشون گرم بود، کمک می‌کردن به ما، همین طور برای کارای دیگه هم همیشه با هم فکر می‌کردیم و تصمیم می‌گرفتیم»

شوق فعالیت گروهی

افراد حاضر در این برنامه‌ها، با این که تجربه کار گروهی را نداشتند یا برخی افراد هم در این زمینه تجربه محدودی داشتند اما زمانی که با کار گروهی در این برنامه‌ها آشنا شدند و آموختند که باید به صورت گروهی کار را پیش ببرند، اشتیاق پیدا کرده و ضمن حضور منظم در جلسات، احساس خوبی هم از حضور در فعالیت‌های گروهی داشتند؛ افراد در این فرایند احساس شغف و شادی داشته و فعالیت‌ها را لذت‌بخش ارزیابی نموده‌اند به طوری که حتی پس از اتمام کار و در زمان مصاحبه هم ابراز علاقه می‌کردند که مجدد این برنامه‌ها را تجربه نمایند.

مفاهیم این تم عبارت‌اند از: اشتیاق تجربه دوباره، داشتن حس خوب و شغف، لذت‌بخش بودن فعالیت‌ها، اشتیاق برای حضور در جلسات، فضای خوب.

زها می‌گوید:

«چه زمانا و روزای خوبی می‌گذروندیم، بعضی وقتا فکر می‌کنم اینا تو خواب بود، چقدر بهمون خوش می‌گذشت، دلمون وا می‌شد، کاش باز از این برنامه‌ها باشه».

طاهره می‌گوید:

«روزای یکشنبه که می‌شد همش ساعتونگاه می‌کردم بینم کی باید پیام جلسه، از روز قبلس همه کارامو می‌کردم که آماده باشم و پیام، بعضی وقتا شبا خواب میدم که به جلسه نرسیدم».

کار به‌مثابه فراغت

این تم نشان‌دهنده این است که زنان مشارکت‌کننده در برنامه‌های توانمندسازی، حضور و شرکت در این برنامه‌ها را نوعی فراغت برای خود می‌دانستند یعنی انجام این

فعالیت‌ها و حضور در جلسات نوعی فراغت برای آنها محسوب می‌گردد به طوری که این برنامه‌ها ضمن داشتن جنبه سرگرمی و تفریح، برای افراد امکان دیدار دوستان و انجام فعالیت مشترک را فراهم نموده است.

مفاهیم این تم عبارت‌اند از: لذت گردهم‌آیی: سرگرم شدن، دیدن دوستان، بهتر از در خانه نشستن، از تنهایی درآمدن، دورهمی جذاب، داشتن فعالیت مشترک.

سکینه می‌گوید:

«اون اردویی که رفتیم خیلی خوش گذشت، هرکسی یه غذایی آورده بود دور هم نشستیم و خوردیم، کلی حرف زدیم و گردش کردیم، چقدر عکس گرفتیم، بعضی وقتا عکسا رو نگاه می‌کنم می‌گم کاش دوباره دور هم جمع بشیم و شاد باشیم».

فرشته می‌گوید:

«تو زندگیم یه تنوعی بود، دیگه از تو خونه نشستن برام بهتر بود، سرگرم می‌شدم، همش لحظه شماری می‌کردم زودتر روزی که جلسه داریم از راه برسه».

همان‌گونه که تم «درک اثربخشی فعالیت جمعی» نشان می‌دهد افراد فعالیت‌های انجام شده در برنامه‌های توانمندسازی را به دلیل این که تمرکزشان بر روی هدف و فعالیت مشترک بوده و همچنین از آنان حمایت عاطفی صورت می‌گرفت اثربخش می‌دانستند از سوی دیگر افراد به دلیل نداشتن یا کم بودن تجربه‌شان در زمینه کار گروهی، زمانی که در فعالیت‌های توانمندسازی قرار می‌گیرند، نسبت به انجام کار گروهی شور و اشتیاق داشتند. همچنین شرکت در این برنامه‌ها برایشان نوعی فراغت بوده که علاوه بر فعالیت‌هایی که در راستای توانمندسازی انجام می‌شده فعالیت‌های تفریحی و سرگرمی هم داشته‌اند. بنابراین چنین فعالیت جمعی برایشان بسیار اثربخش بوده و آن را در زندگی‌شان مؤثر می‌دانستند.

گسست و عدم تداوم

این تم بدین معناست که فعالیت توانمندسازی تداوم پیدا نکرده و پس از مدتی متوقف شده است. توانمندسازی به صورتی اتفاق نیفتاده بود که زنان بتوانند توانمند شوند.

از سوی دیگر نداشتن همبستگی و هماهنگی؛ و عدم ایجاد آمادگی در افراد برای انجام کار گروهی از نظر زنان، مهم‌ترین مشکل و ایراد این برنامه بوده است. بنابراین تم «گسست و عدم تداوم» شامل دوتم فرعی: ادراک ناتمامی و گسست؛ و ادراک ضعف سازماندهی می‌باشد.

ادراک ناتمامی و گسست

این تم بدین معناست که فعالیت توانمندسازی تداوم پیدا نکرده و پس از مدتی متوقف شده است. توانمندسازی به صورتی اتفاق نیفتاده بود که زنان بتوانند توانمند شوند. زنان که با حضور در این برنامه‌ها خود را در مسیر بهبود و پیشرفت می‌دیدند اما با توقف این برنامه‌ها، برنامه آموزشی و دیدار هفتگی به یک‌باره متوقف شده است. از نظر آنان اگر این برنامه‌ها تداوم می‌یافت آنان وضعیت بهتری پیدا می‌کردند و از مزایای این برنامه‌ها به نحو مؤثرتری استفاده می‌نمودند.

مفاهیم این تم عبارت‌اند از: عدم تداوم یادگیری، عدم تداوم کار، عدم تداوم گروه، فراموشی آموخته با گذر زمان، عدم دیدار با یکدیگر پس از اتمام، از دست رفتن حمایت، رها شدن افراد.

راضیه می‌گوید:

«خیلی چیزای خوبی یاد گرفتیم، ولی چون کارمون ادامه پیدا نکرد همونایی هم که یاد گرفته بودیم یادمون رفته، از اون گذشته دیگه خیلی کم همدیگه رو می‌بینیم به حرف زدن؛ با این که همسایه و قوم و خویشیم، ولی دیگه از اون روزا خبری نیست».

سحر می‌گوید:

«اون روزا همه مون پشت هم بودیم و یه گروهی بود که از ما حمایت می‌کرد که یه کاری یاد بگیریم، اما دیگه از اون چیزا خبری نیست حتی دیگه خودمونم پشت همدیگه نیستیم».

سحر می‌گوید:

«اون روزا همدیگه رو می دیدیم با هم حرف می زدیم، وقتی این برنامه‌ها تموم شد دیگه حتی سراغ همدیگه رو هم نگرفتیم؛ اصلاً یادمون رفت چی یاد گرفتیم و چه کار می کردیم».

ادراک ضعف سازماندهی

این تم نشان می‌دهد که سازماندهی این برنامه‌ها دچار ضعف بوده، به طوری که افراد از قبل آمادگی انجام کار گروهی را نداشتند، همچنین برای انجام امور نمی‌توانستند به خوبی با هم هماهنگ شوند و همبستگی که لازمه حضور افراد در این برنامه‌ها و تداوم آن بود در افراد به وجود نیامده بود. اما زمانی که افراد برمی‌گردند و به پشت سر خود نگاه می‌کنند آرزو می‌کنند که‌ای کاش این موارد را رعایت کرده بودند و توانسته بودند در کنار هم کاری را راه‌اندازی کرده و باز هم در کنار هم باشند.

مفاهیم این تم عبارت‌اند از: نداشتن همبستگی، نبود آمادگی کار گروهی، نداشتن هماهنگی انجام امور

زهره می‌گوید:

«ما آماده نبودیم کار گروهی انجام بدیم، شاید اگر بیشتر طول می‌کشید کار گروهی رو بهتر یاد می‌گرفتیم، اگر الان قرار بود کار کنیم دلم می‌خواست با هم هماهنگ می‌شدیم و یه کارگاه تولیدی راه می‌انداختیم که برامون درآمد ثابت داشته باشه».

راضیه می‌گوید:

«ما آگه قدر اون روزا رو دونسته بودیم و با هم هماهنگ شده بودیم می‌تونستیم هنوزم ادامه بدیم اما وقتی که کار تموم شد فهمیدیم ما نمی‌تونم تنهایی کار کنیم و باید یکی آزمون حمایت کنه»

همان‌گونه که نقل‌قول‌ها و توضیحات فوق نشان می‌دهد یکی از ایرادات مهم طرح توانمندسازی از نظر زنان گسست و عدم تداوم می‌باشد که این ایراد نشان‌دهنده عدم تداوم کار در گروه بوده است؛ در واقع پس‌از آن که زنان در برنامه‌ها شرکت نمودند و

مهارت‌هایی را آموختند پیش از آن که بتوانند به توانمندسازی کامل برسند برنامه به اتمام رسید و به‌نوعی رها شدند؛ از سوی دیگر سازماندهی این برنامه‌ها دچار ضعف بود؛ افراد از قبل برای چنین برنامه‌هایی و انجام کارهای گروهی آماده نشده بودند و حال که به زمان گذشته می‌نگرند می‌بینند که درس‌هایی برای آموختن دارند و اگر این درس‌ها و آموخته‌ها را در ابتدای آغاز برنامه‌ها داشتند قطعاً بهتر می‌توانستند از این برنامه‌ها بهره ببرند.

بحث و نتیجه‌گیری

توانمندسازی زنان، فرایندی است که باعث افزایش اتکا زنان به خود گردید و توانایی افراد در تصمیم‌گیری برای زندگی خود و دسترسی به منابع مادی و غیرمادی را افزایش می‌دهد. سابقه برنامه‌های توانمندسازی زنان در سراسر دنیا، بسیار طولانی است و از طرق مختلف و برنامه‌های متفاوت سعی می‌شود که توانمندسازی پایدار در زنان ایجاد گردد. پژوهش حاضر تجربه زیسته ۱۳ نفر از زنان شهر کرمان را که در یک پروژه سه‌ساله توانمندسازی حضور داشته‌اند را مطالعه نموده است. در این فرایند افراد علاوه بر حضور در جلسات مربوط به صندوق خرده‌وام‌دهی که در جهت توانمندسازی اقتصادی زنان بوده است و زنان با وام دریافتی سعی نموده‌اند کسب‌وکاری را راه‌اندازی نمایند؛ در ۵۸ کارگاه آموزشی طی سه سال حضور داشته و تجربه زیسته خود را در این زمینه بیان نموده‌اند.

در ابتدای امر که زنان از طریق دوستان، همسایگان و اقوام به این پروژه معرفی و در آن شرکت نموده‌اند با پارادوکس دیگری بزرگ مواجه بوده‌اند؛ از یک‌طرف، بی‌فایده بودن این برنامه به زنان القا می‌شد، به این صورت که افراد دید و ذهنیت منفی داشته و آن را اتلاف وقت، نداشتن درآمد برای این افراد و غیرمفید دانسته و در مورد شکست خوردن این برنامه به افراد هشدار می‌دادند که این ذهنیت منفی، به هر حال زنان را تحت تأثیر قرار می‌داد و در مواردی به این فکر می‌کردند که ممکن است این ذهنیت و هشدار صحیح بوده و در آینده مورد شماتت اطرافیان قرار بگیرند اما با این حال تصمیم گرفته بودند که این حصارهای ذهنی را شکسته و در برنامه توانمندسازی حضور داشته باشند. از طرف دیگر

برخی از اطرافیان زنان را تشویق می‌کردند که در جلسات توانمندسازی شرکت نمایند و عده‌ای از این افراد هم به‌طور غیرمستقیم تمایل خود را برای معرفی به گروه و حضور، اعلام می‌نمودند.

همان‌گونه که کبیر در نظریات خود اشاره می‌کند عاملیت انسانی در توانمندسازی نقش اساسی دارد و یک از انواع عاملیت، بعد مثبت آن است که به «قدرت به» ترجمه شده است به معنای ساختن و عمل کردن بر اساس انتخاب‌های خود علی‌رغم مخالفت دیگران است. از سوی دیگر از نظر کبیر دو عنصر مهم در توانمندسازی مؤثر است که عبارت‌اند از: (۱) ایده فرآیند یا تغییر از شرایط ناتوانی و (۲) عاملیت انسانی و انتخاب، که توانمندسازی مستلزم انتخاب‌هایی است که از نقطه‌نظر گزینه‌های واقعی انجام می‌شود. بنابراین می‌توان به این نکته اشاره نمود که زنان طبق تعریفی که کبیر از عاملیت دارد خودشان به عنوان عاملیت انسانی تصمیم گرفته‌اند که در برنامه‌های توانمندسازی حضور داشته باشند حتی اگر سایرین با این کار مخالف بوده یا سعی در بی‌فایده جلوه دادن این فعالیت‌ها می‌دانسته‌اند.

یکی دیگر از یافته‌های این پژوهش، عدم تحقق توانمندسازی اقتصادی است که شامل عدم هزینه در حرفه پیش‌بینی و شکست توانمندسازی مالی می‌باشد. زنان وام دریافتی را صرف خرید جهیزیه، هزینه‌های منزل، خرید وسایل برای منزل، پس‌انداز برای آینده و خرید وسایل راه‌اندازی کار با درآمد موقت نموده‌اند؛ به عبارت بهتر می‌توان گفت آن را در بخش‌هایی از زندگی‌شان که نیاز بوده هزینه کرده‌اند و به اصطلاح به زخم زندگی‌شان زده‌اند زیرا آنان به این نتیجه رسیده بودند که هزینه کردن وام در این بخش می‌تواند گوشه‌ای از مسائل و مشکلات زندگی‌شان را حل نماید. از سوی دیگر وام پرداخت‌شده به افراد، باعث ایجاد شغل با درآمد ثابت برای افراد و همچنین کم شدن از وابستگی مالی و رسیدن به استقلال مالی نشده است. از سوی دیگر ضعف مالی این افراد برطرف نشده و همچنان برای پرداخت اقساط وام به خانواده متکی بوده و به دلیل این که نتوانسته‌اند کسب و کاری با درآمد ثابت راه‌اندازی نمایند، از نظر مالی هم استقلال به دست نیاورده‌اند. بنابراین می‌توان گفت که بخش توانمندسازی مالی این پروژه با شکست مواجه

گردیده و نتوانسته به اهدافی که در پروژه مدنظر بوده است، دست یابد. این بخش از یافته‌ها با یافته‌های پژوهش جهانیین و همکاران (۱۳۹۷) که به بررسی عوامل اقتصادی مؤثر بر توانمندسازی زنان در محلات فرودست ایلام می‌پردازد همخوانی دارند؛ به نظر آنان بین توانمندسازی زنان و عوامل اقتصادی چون دسترسی به شغل دارای درآمد، نوع شغل، میزان درآمد، دسترسی به تسهیلات بانکی، تحت پوشش نهاد حمایتی بودن، قدرت پس‌انداز، و برخورداری از حق مالکیت قانونی رابطه معناداری وجود دارد. همچنین با بخشی از یافته‌های پژوهش اولاگباجو^۱ (۲۰۲۰) همخوانی نشان می‌دهد که آموزش‌های دریافت شده تأثیر مستقیمی بر زندگی و امور مالی زنان داشته و متکی به خود، اشتغال‌پذیر یا خود اشتغال شدند اما برخی از آنان پس از فارغ‌التحصیلی و مهارت‌آموزی به دلیل کمبود بودجه توانایی خرید ابزار مورد نیاز خود را نداشته‌اند. از سوی دیگر با یافته‌های بوذرجمهری و جوانی (۱۴۰۱) همخوانی دارد که نشان می‌دهند زنان به آگاهی‌های اجتماعی و حقوقی، آگاهی از بازارها، مهارت‌های تولیدی، و دسترسی به تسهیلات و منابع مالی بیشتری نیاز دارند.

از سوی دیگر مایوکس معتقد است که افزایش دسترسی زنان به برنامه‌ها و خدمات مالی خرد می‌تواند باعث ایجاد توانمندسازی اقتصادی آنها به ویژه در افزایش توانمندی‌شان در تصمیم‌گیری پس‌انداز، اعتبار و سرمایه‌گذاری شود. این امر همچنین می‌تواند به افزایش رفاه خانوار، از طریق رفع چندین نیاز مانند تأمین غذای مقوی و آموزش برای همه کودکان علی‌رغم جنسیت آنها، منجر شود، در سطح کلان، افزایش فعالیت اقتصادی و ظرفیت‌های تصمیم‌سازی می‌تواند زنان را به عنوان عوامل تغییر در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی و رشد اقتصادی، از جمله کاهش فقر در نظر بگیرد.

بخش دیگری از یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که علی‌رغم عدم تحقق توانمندسازی اقتصادی، توجه و امید را دریافت کرده‌اند، برنامه‌های توانمندسازی از یک‌طرف باعث پیدایش امیدواری در افراد گردیده است؛ این که افراد به آینده، بهبود

---

1. Oladotun Opeoluwa Olagbaju

زندگی، یادگیری یک کار، مستقل شدن؛ امیدوار شده و از طرفی وضعیت روحی‌شان نیز بهبود یافته است. در کل کیفیت زندگی زنان با این پیدایش امیدواری بهبود یافته است و از سوی دیگر زنان حاضر در برنامه‌های فوق، احساس دیده شدن داشتند، احساسی که این زنان تجربه نموده و برایشان یکی از تجارب ناب توانمندسازی می‌باشد؛ در این برنامه به زنان کمک شده بود که توانایی‌های خود را کشف کنند و به گفته خودشان برای اولین بار در جمعی قرار گرفته بودند که به زنان اهمیت داده می‌شد، صدای آنان شنیده می‌شد، مورد اعتماد قرار گرفته و به آنها کاری سپرده می‌شد. این بخش از یافته‌ها، با یافته‌های پژوهش جوادیان، میرزایی فتح‌آباد و افراسیابی (۱۳۹۸)، همخوانی دارد که نشان می‌دهند موفقیت در اجرای برنامه‌های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار، نیازمند توجه به وضعیت جسمی، روانی، خانوادگی و توانایی‌های زنان و آموزش آنان برای حضور و مشارکت در این برنامه‌ها است.

از سوی دیگر، یافته‌ها نشان می‌دهند زنان مشارکت‌کننده در این برنامه‌ها، حس پذیرش را تجربه کرده‌اند. آنان برابری و احترام متقابل را در این جمع تجربه نموده‌اند؛ احترام متقابلی که بین بزرگ‌ترها و کوچک‌ترها وجود داشت، در این جمع افراد با تمام ویژگی‌ها و توانایی‌ها و تفاوت‌ها مورد پذیرش قرار گرفته و رفتار توأم با احترام داشتند، افراد با وجود این که با برخی از اعضای گروه فامیل، همسایه یا دوست بودند اما در این گروه نوعی از دوستی را تجربه کردند که در عین صمیمیت، افراد با قاطعیت با یکدیگر برخورد نموده و در جهت پیشبرد اهداف جمع بودند. از سوی دیگر، افراد با هم همراه و همگام شده و به نظرات واحدی در گروه می‌رسیدند. افراد برای تصمیم‌گیری از یکدیگر نظرخواهی کرده، خواسته‌های یکدیگر را پذیرفته و ضمن اهمیت به تفاوت‌های بین افراد، در مشکلات شریک یکدیگر بوده‌اند.

به نظر وارگری (۲۰۱۱) توانمندسازی یک فرایند چندبعدی فعال است که زنان را قادر می‌سازد تا پتانسیل و قدرت خود را در تمام زمینه‌های زندگی به رسمیت بشناسند. فراهم کردن آزادی برای زنان از نظر دسترسی آسان به قانون، بهداشت، بهبود آموزش و

سیاست نیز در توانمندسازی زنان و برابری جنسیتی مهم است. توانمندسازی می‌تواند شامل اقداماتی برای بهبود وضعیت زنان از طریق آموزش، افزایش آگاهی، سوادآموزی و آموزش باشد. زنان قادر به افزایش اعتمادبه‌نفس برای ایفای نقش و مشارکت فعال در تصمیم‌گیری از طریق مشکلات مختلف در جامعه هستند

از جمله یافته‌های دیگر پژوهش، ادراک ارتقای شخصی است که افراد از سویی به این ادراک رسیده‌اند که مهارت‌های آنها ارتقا یافته، مهارت‌هایی مانند: قدرت تصمیم‌گیری، روحیه کار جمعی، حضور راحت‌تر در جمع، بهبود روابط با دیگران، اعتمادبه‌نفس، نداشتن احساس تنهایی، یادگیری مهارت‌های ارتباطی افزایش یافته است و زنان به‌طور کلی این برداشت را دارند که حضور در این برنامه‌ها باعث ارتقای مهارت‌های آنان گردیده است. همچنین یادگیری مؤثری که اتفاق افتاده است از جمله تجربه‌های مهم زنان در این برنامه‌هاست. در جمعی که این افراد حضور داشتند مهم‌ترین اتفاقی که رخ داد، یادگیری بود؛ یادگیری مهارت‌های زندگی، صمیمیت، افزایش اطلاعات و آموختن مهارت‌های شغلی و در کنار تمامی این آموخته‌ها، دریافت کمک انسان‌دوستانه از سوی تسهیلگران به افزایش این یادگیری‌ها و تأثیر مثبت آن کمک نموده است. این بخش از یافته‌ها به یافته‌های پژوهش دوپویس و همکاران (۲۰۲۲) نزدیک است که نشان می‌دهند معنی‌دارترین بهبود در توانمندسازی در میان شرکت‌کنندگانی بود که قادر به تولید غذای فراتر از مصرف مورد نیاز خانوار بوده و توانستند با موفقیت از این منابع مازاد برای به دست آوردن قدرت چانه‌زنی بالاتر در خانواده استفاده کنند. علاوه بر آن زنان از مهارت‌های مذاکره با همسران خود استفاده نموده و باعث تقویت شبکه‌های اجتماعی حمایت از زنان دیگر، و افزایش خودکارآمدی و انگیزه شدند و تعداد کمی نتوانستند حمایت همسران یا شبکه‌های حمایت اجتماعی را داشته باشند. همچنین با یافته‌های پژوهش اولاگباجو^۱ (۲۰۲۰) نزدیک است که نشان می‌دهد ظرفیت‌سازی برنامه‌هایی در قالب سوادآموزی و کسب مهارت‌های بزرگسالان بر توانمندسازی و خوداتکایی زنان تأثیر معناداری دارد و

---

1. Oladotun Opeoluwa Olagbaju

اکثر شرکت‌کنندگان در مطالعه تأیید کردند که آموزش‌های دریافت شده تأثیر مستقیمی بر زندگی و امور مالی آنها داشته و متکی به خود، اشتغال‌پذیر یا خود اشتغال شدند اما برخی از آنان پس از فارغ‌التحصیلی و مهارت‌آموزی به دلیل کمبود بودجه توانایی خرید ابزار مورد نیاز خود را نداشته‌اند.

همچنین یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد درک اثربخشی فعالیت جمعی یکی دیگر از مواردی است که زنان در این برنامه‌ها به آن رسیده‌اند، هم‌افزایی که رخ داد و نمود آن در انجام کار مشترک، همفکری، هماهنگی، داشتن هدف مشترک، کمک گرفتن از افراد باتجربه، حمایت عاطفی افراد از یکدیگر، مشورت با هم، حضور و تجمع در مکان واحد می‌باشد؛ از جمله یافته‌های مهم این پژوهش است. همچنین شوق فعالیت گروهی از جمله تجربیات مهم زنان بوده، در افراد شوق جمعی به وجود آمده بود، مهارت‌های آموخته شده برای افراد کاربردی بودند، فضای ایجاد شده فضای خوب و فعالیت‌ها لذت‌بخش بودند به طوری که افراد حس خوب و شغف داشته و برای حضور در جلسات اشتیاق داشتند. این شوق به حدی بود که پس از گذشت سه سال از اتمام برنامه، افراد باز هم اشتیاق دارند که دور هم جمع شده و آن فضا و فعالیت‌ها را تجربه نمایند البته با استفاده از تجربیات قبلی، سعی نمایند که این بار برنامه را بهتر از قبل پیش ببرند. همچنین زنان مشارکت‌کننده، فعالیت‌های توانمندساز را به نوعی کار به‌مثابه فراغت می‌دیدند؛ به طوری که این فعالیت‌ها برایشان یک دور همی جذاب بوده که علاوه بر داشتن جنبه سرگرمی، باعث می‌شد که افراد دوستان خود را ببینند و از تنهایی خود رها گردند و برایشان بهتر از در خانه نشستن و منفعل بودن بودند. فعالیت‌های مشترکی که افراد با هم انجام می‌دادند مانند اردو و مسابقه آشپزی و ... برایشان جذابیت بسیار زیادی داشت. افراد در پاسخ‌هایشان حضور در برنامه اردو و مسابقه آشپزی و همچنین بازدیدهایی که از کسب‌وکارهای مختلف در سطح شهر کرمان انجام داده‌اند را از جمله برنامه‌های جذاب این پروژه می‌دانستند که علاوه بر جنبه آموزشی و استفاده از تجربیات یکدیگر؛ یک فعالیت مفرح و فراغتی برایشان بوده است.

باتلیوالا بر این نظر است که فرایندهای توانمندسازی، باید با هدف بالا بردن اعتماد به نفس و ابراز وجود یا وظیفه‌شناسی زنان باشد. فرایند دقیقی مانند یک فرایند تغییر اجتماعی است، که در آن زنان توانایی خود را برای داشتن عقاید و ابراز عقاید افزایش می‌دهند که با نگرش‌های رایج همسو نیستند، به الگوهای در جوامع تبدیل می‌شوند و جامعه قادر به بسیج و سازماندهی فردی و جمعی برای تغییر اجتماعی است. بنابراین، توانمندسازی نه تنها به عنوان قدرت اقتصادی بلکه به عنوان یک فرایند تغییر اجتماعی است که هم عملی فردی و هم زمینه‌ای است.

یافته‌های دیگر پژوهش نشان‌دهنده ایرادی است که زنان به برنامه‌های توانمندسازی داشته‌اند و آن عبارت است از: «گسست و عدم تداوم»؛ عدم تداوم پروژه باعث عدم تداوم یادگیری، ادامه پیدا نکردن کار، تداوم نداشتن گروه و در نتیجه عدم دیدار افراد پس از اتمام پروژه است. به مرور زمان افراد آنچه را که آموخته بودند فراموش نمودند. گروهی که به مدت سه سال در کنار افراد به عنوان حامی حضور داشت پس از اتمام پروژه، دیگر با افراد ارتباط نداشته و در نتیجه افراد احساس می‌کردند که حمایت را از دست داده و دچار نوعی رهاشدگی گردیده‌اند. همچنین ضعف سازماندهی باعث شده بود که ضعف هماهنگی در بین افراد وجود داشت و نتوانستند پس از اتمام پروژه با یکدیگر کار را ادامه دهند، همبستگی در بین افراد وجود نداشت و نمی‌توانستند امور را هماهنگ نمایند. همچنین این افراد هنوز آمادگی برای انجام کار گروهی نداشتند. بنابراین افراد نتوانستند پس از اتمام پروژه توانمندسازی کار را ادامه دهند. همان‌گونه که حسن‌پور و همکاران (۱۴۰۱) نشان می‌دهند راه‌های اصلی و مهم توانمندسازی زنان به ترتیب شامل پیشگیری و ارتقای سلامت اجتماعی، آموزش تخصصی شغلی، آموزش مهارت‌های زندگی، ایجاد بازار، بازتوانی، دادن تسهیلات، بیمه و خدمات تأمین اجتماعی، ارائه سبد کالا، تخصیص بودجه بیشتر به سازمان‌ها جهت حمایت از زنان و بهبود رفاه فردی می‌باشد.

از سوی دیگر مارتور و آگاروال بر این نظر هستند که با دادن قدرت بیرونی به زنان، آنان توانمند می‌شوند. دولت‌ها و سازمان‌های غیردولتی سعی می‌کنند که توانمندسازی را

از طریق برنامه‌های از بالا به پایین اجرا نمایند که به معنای مفهوم ایستای توانمندسازی و دادن قدرت بیرونی به زنان است در صورتی که توانمندسازی باید به صورت قدرت درونی و از پایین به بالا باشد؛ به عبارت دیگر توانمندسازی به صورت پویا باشد. به نظر آنان ترکیب این دو نوع قدرت و توانمندسازی است که توانمندسازی زنان به‌طور کامل محقق می‌گردد.

پیشنهادها

با توجه به یافته‌های پژوهش پیشنهاد می‌گردد:

- در برنامه‌های توانمندسازی از مددکاران اجتماعی کمک گرفته شود به نحوی که این افراد بتوانند زنان حاضر در پروژه‌ها را جهت انجام کار مستقل و خروج از برنامه‌های توانمندسازی آماده نمایند.

- با توجه به از دست رفتن حمایت ناشی از اتمام پروژه توانمندسازی؛ ضرورت حضور مددکاران پس از اتمام پروژه می‌تواند آسیب‌های ناشی از اتمام این برنامه‌ها را کاهش دهد.

- مددکاران اجتماعی در کنار تسهیل‌گران پروژه‌های توانمندسازی می‌توانند در جهت آموزش مهارت‌های اجتماعی به زنان تحت پوشش این پروژه‌ها، کمک نمایند.

منابع

- اعرابی، سید محمد و بولایی، حسن. (۱۳۹۰)، «استراتژی تحقیق پدیدارشناسی»، فصلنامه علمی پژوهشی روش‌شناسی علوم انسانی. سال هفدهم، شماره ۶۸: ۳۱-۵۸.
- بوذرجمهری، خدیجه و جوانی، خدیجه. (۱۴۰۱)، «نقش سازمان‌های مردم‌نهاد (NGOs) در توانمندسازی زنان روستایی (مورد مطالعه: روستاهای شهرستان رشتخوار، استان خراسان رضوی)»، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره ۵۴، شماره ۲: ۷۳۵-۷۵۱.
- عربخانی، اسدالله؛ سیدمیرزایی، سید محمد و کلدی، علیرضا. (۱۳۹۸)، «تحلیل توانمندسازی زنان روستایی در تولید مصنوعات صنایع دستی؛ (مورد مطالعه دهستان عشق‌آباد شهرستان نیشابور)»، نشریه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۶، شماره ۳۶: ۳۳۸-۳۵۶.
- جوادیان، سید رضا، میرزایی فتح‌آباد، هادی و افراسیابی، حسین. (۱۳۹۸)، «مطالعه کیفی دلایل و زمینه‌های مشارکت نکردن زنان سرپرست خانوار در برنامه‌های توانمندسازی»، پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، دوره ۸، شماره ۲: ۶۵-۸۶.
- حسن‌پور، اکبر؛ ابطحی، سید امیررضا؛ عزیز پور لندی، عبدالصمد و داداشی امیر، مژگان. (۱۴۰۰)، «شناسایی و اولویت‌بندی راه‌های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار». فصلنامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی، دوره ۲۱، شماره ۸۰: ۸۱-۱۱۵.
- جهان‌بین، رضا؛ بابایی اقدم، فریدون؛ روستایی، شهریور؛ اصغری زمانی، اکبر. (۱۳۹۹)، «تحلیل و سنجش عوامل اقتصادی مؤثر بر توانمندسازی زنان در محلات فرودست شهری (مطالعه موردی: سکونتگاه‌های غیررسمی شهر ایلام)»، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره ۵۲، شماره ۱: ۳۰۳-۳۲۱.
- رحیمیان، مهدی. (۱۴۰۱)، «مسیرهای مصرف اعتبارات خرد و توانمندسازی اقتصادی زنان وام‌گیرنده؛ شواهدی از ایران»، مجله بین‌المللی مدیریت و توسعه کشاورزی. دوره ۱۲، شماره ۲: ۱۷۹-۱۹۵.
- زمانی مقدم، مسعود؛ افشانی، سید علیرضا. (۱۴۰۰)، «توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران: مروری نظام‌مند»، فصلنامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی، دوره ۲۱، شماره ۸۰: ۴۵-

- صالحی چگنی، مجتبی؛ رحیمیان، مهدی؛ غلامرضایی، سعید. (۱۳۹۷)، «واکاوی راهکارهای صندوق‌های اعتباری خرد در توانمندسازی زنان روستایی (مورد مطالعه: استان لرستان)»، *مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران*، دوره ۴۹، شماره ۴: ۶۷۵-۶۸۷.
- کرسول، جان. (۱۳۹۴)، *پویش کیفی و طرح پژوهش؛ انتخاب از میان پنج رویکرد*. ترجمه: حسین دانایی‌فرد و حسین کاظمی، تهران: نشر اشراقی، چاپ دوم.
- کشاورزی، فهیمه و شمشیری، بابک. (۱۳۹۹)، «الگوی کاربردی توسعه توانمندسازی زنان جامعه ایرانی: یک پژوهش ترکیبی»، *زن در توسعه و سیاست*، دوره ۱۸، شماره ۳: ۴۶۳-۴۸۴.

- Abubakar Nazeer Choudhry, Rozita Abdul Mutalib, Nur Syakiran Akmal Ismail. (2019). Socio-Cultural factors affecting Women Economic Empowerment in Pakistan: A Situation Analysis. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 90-102.
- Adhariani, D. (2022). Microfinance and the Role of Accounting in Supporting Family-Resilience-Based Women's Empowerment. *The Qualitative Report*, 366-384.
- Adult Literacy and Skill Acquisition Programmes as Correlates of Women Empowerment and Self-Reliance in The Gambia. (2020). *Education Research International*, 1-8.
- Ceridwen Spark, Timothy L. M. Sharp & Gina Koczberski. (2020). Relationality and Economic Empowerment: The Role of Men in Supporting and Undermining Women's Pathways. *The Journal of Development Studies*, 1-17.
- Choudhry, Abubakar Nazeer; Abdul Mutalib, Rozita; Ismail, Nur Syakiran Akmal. (2019). Socio-Cultural factors affecting Women Economic Empowerment in Pakistan: A Situation Analysis. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 90-102.
- Ghenwa Al Hakim, Bettina Lynda Bastian, Poh Yen Ng and Bronwyn P. Wood. (2022). Women's Empowerment as an Outcome of NGO Projects: Is the Current Approach Sustainable? *Administrative Sciences*, 1-23.
- Gupta, Minisha. (2022). Role of NGOs in women empowerment: case studies from Uttarakhand, India. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 1-17.
doi:<https://www.emerald.com/insight/1750-6204.htm>

- Jacqueline Banks· Stuart Sweeney· Wendy Meiring. (2021). The Geography of Women's Empowerment in West Africa. *Spatial Demography*, 1-26.
- Marie-Charlotte Buisson, Floriane Clement, Stephanie Leder. (2022). Women's empowerment and the will to change: Evidence from Nepal. *Journal of Rural Studies*, 128-139.
- Neneng Miskiyah, Sari Lestari Z Ridho, Hadi Jauhari, Keti Purnamasari. (2021). Women Attribute and Household Level Factor on Women's Empowerment. *Media Ekonomi dan Manajemen*, 181-195.
- Poh Yen Ng, Bronwyn P. Wood, Bettina Lynda Bastian. (2022). Reformulating the empowerment process through women entrepreneurship in a collective context. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 154-176.
- Sarah Dupuis, Monique Hennink, Amanda S. Wendt, Jillian L. Waid, Md Abul Kalam, Sabine Gabrysch and Sheela S. Sinharoy. (2022). Women's empowerment through homestead food production in rural Bangladesh. *BMC Public Health*, 1-11.
- Shafiq Qurban, Rubina Ali. (2019). The Predicament of Empowerment: Women's Experience of Transformation in Pakistan. *Global Social Sciences Review (GSSR)*, 418-424.
- Soma Arora, Arpita Patro. (2021). Inclusivity and empowerment—Grow and let grow. *Wiley Periodicals LLC*, 1-10.

استناد به این مقاله: علی نژاد، منوچهر؛ قاسم زاده، زهرا؛ افراسیابی، حسین و بوستانی، داریوش. (۱۴۰۱). واکاوی تجربه زیسته زنان شهر کرمان از توانمندسازی، ۹(۳۴)، ۱-۵۲.

Social Work Research Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.